

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA INFORMACIJSKE I KOMUNIKACIJSKE ZNANOSTI
SMJER BIBLIOTEKARSTVO
Ak. god. 2018./2019.

Iva Mihovilić

Istarski glagoljski grafiti
Valorizacija prošlosti u sadašnjosti

Diplomski rad

Mentorica: dr.sc. Ivana Hebrang Grgić

Zagreb, 2019.

Izjava o akademskoj čestitosti

Izjavljujem i svojim potpisom potvrđujem da je ovaj rad rezultat mog vlastitog rada koji se temelji na istraživanjima te objavljenoj i citiranoj literaturi. Izjavljujem da nijedan dio rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da je prepisan iz necitiranog rada, te da nijedan dio rada ne krši bilo čija autorska prava. Također izjavljujem da nijedan dio rada nije korišten za bilo koji drugi rad u bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili obrazovnoj ustanovi.

(potpis)

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Život na području Istre od dolaska Hrvata do srednjovjekovlja.....	2
3. Srednjovjekovna zidna slikovnica Istre.....	3
4. Glagoljica - sveta i svjetovna	6
4.1 Glagoljski natpisi.....	8
4.2 Glagoljski grafiti.....	10
5. Izbor iz repertoara glagoljskih grafita.....	14
5.1 Osobna imena i prezimena, nadimci i komentari.....	14
5.2 Oskudica, glad, neimaština i pošast.....	17
5.3 Kronike epidemija, bolesti i smrti.....	19
5.4 “Magična svijest” slike: tjeskobe, afekt, revolt, zazivi, molitve.....	21
6. Glagoljski grafiti u Lovranu.....	23
6.1 Crkva Sv. Trojstva.....	23
6.2 Crkva Sv. Ivana.....	23
6.3 Crkva Sv. Jurja.....	25
6.3.1 Godine.....	26
6.3.2 Potpisi, svjedočanstva prisutnosti u vremenu	26
6.3.3 Komentari, dosjetke, podvale.....	27
6.3.4 Moralne poruke	28
6.3.5 Kronika epidemije	29
6.3.6 Glagoljski abecedariji	29
7. Glagoljski grafiti jučer-danas-sutra.....	32
7.1 Pregled aktivnosti na polju očuvanja i prepoznavanja glagoljskih grafita	32

7.2 Istraživanje valorizacije glagoljskih grafita u lokalnoj zajednici.....	34
7.2.1 Ciljevi i svrha istraživanja.....	34
7.2.2 Metodologija i uzorak.....	35
7.2.3 Rezultati istraživanja.....	35
7.2.4 Zaključak istraživanja	40
8. Zaključak.....	41
Literatura	42
Prilozi	44
Sažetak.....	46
Summary.....	47

1. Uvod

Čovjek je uvijek težio za nekom vrstom ekspresije i ostavljanja traga na nekome prostoru. U ovome će se radu ta težnja prikazati na primjeru glagoljskih grafita koji su jedno od obilježja istarskog srednjovjekovlja. Uparani na zidnim slikama diljem crkava i seoskih kapela iskazuju jednu tišu povijest, nenametljivu, neslužbenu. No samim time nam nude i svakodnevicu srednjovjekovnoga stanovnika ovih krajeva na dlanu. Na njima se očituje sve ono što ih je tištilo i morilo, čemu su se radovali, od čega su strahovali, što ih je zadesilo i samim time ih možemo smatrati prvorazrednim povijesnim izvorima. Tim više što su svoje svjetovne poruke i reagiranja utisnuli na svetačke slike sakralnoga ambijenta.

Svetome su pridružili svjetovno.

Glagoljski su grafiti svjedočanstvo kontinuiteta života i pismenosti na području Istre koji nam porukama koje na njima stoje pokazuju kako se srednjovjekovni stanovnik ovih krajeva nije u mnogome razlikovao od današnjeg. Prikazalo se to i na primjeru Lovrana, mikrolokacije koja je pobliže obrađena kao vrelo glagoljskih grafita i reprezentativan primjer istarskog srednjovjekovlja. Osim prikaza glagoljskih grafita donijeto je i istraživanje o njihovoj valorizaciji u lokalnoj zajednici na kojoj je da ta svjedočanstva sačuva i ponudi nove načine njihova vrednovanja za generacije koje dolaze.

2. Život na području Istre od dolaska Hrvata do srednjovjekovlja

Kako bi se uopće mogao razumjeti ovaj specifikum istarskog srednjovjekovlja toliko važan za kontinuitet pismenosti, kulture i umjetnosti na ovim prostorima, mora ga se smjestiti u prostor i vrijeme u kojima je nastajao te prikazati prilike i okolnosti koje su ga oblikovale.

Geografski položaj Istre smješta ju na poluotok između sredneeuropskog alpskog masiva i Dinarida i samim time predstavlja najlakšu vezu između Panonije i Sredozemlja. Na jugoistoku omeđena Kvarnerom, na zapadu dodiruje Jadransko more dok na sjeveru gleda na Tršćanski zaljev. Kopnena joj se granica proteže od Miljskog zaljeva na sjeveroistoku sve do Preluke u Riječkom zaljevu. Na samom se poluotoku izdvajaju tri specifična područja: bregoviti dio Istre koju čini Ćićarija sa Učkom koja se proteže prema jugu i usko je povezana sa Dinaridskim planinskim lancem; zatim glavni dio poluotoka ili Istra u užem smislu riječi koji se smjestio između Ćićarije i Učke s jedne i Jadranskoga mora sa druge strane. Istočno od Učke, oko Riječkog zaljeva proteže se Opatijsko primorje¹ koje ulazi u sastav nekadašnje Liburnije.

Kroz stoljeća su ove krajeve naseljavala, rušila i gradila brojna plemena, narodi i carstva, a sve radi blage klime, pristupačnih obala i plodnoga tla. Počevši sa ilirskim plemenima Histra i Liburna po kojima su ovi krajevi dobili ime, Rimljanima koji su uslijedili, Bizantske vlasti nakon pada Zapadnog Rimskog Carstva te smjene raznih germanskih naroda, posebice Ostrogota i Langobarda, početkom VII. st. uslijedio je dolazak slavenskih plemena koja najprije zaposjedaju plodnu unutrašnjost Istre. Njihovim dolaskom Istra dobiva prevladavajuće hrvatsko obilježje koje se najviše ogleda u starohrvatskom čakavskom govoru i glagoljskom pismu.

Nositelji tog jezika i njegova pisma bili su popovi glagoljaši koji su uspješno branili i obranili slavensko hrvatsko stanovništvo od daljnje romanizacije i germanizacije. Nakon Istre Slaveni nastanjuju široko obalno područje s otocima Kvarnerskog zaljeva.

Početkom VIII. st. Istra pada pod vlast Franačkoga Carstva na čelu s Karlom Velikim koji uspostavlja novi feudalni poredak u kojem Hrvati odnosno Slaveni uživaju poseban status što kod romanskog stanovništva nailazi na neodobravanje².

Sljedeće burno razdoblje u povijesti ovih krajeva otpočinje osnivanjem Istarske markogrofovije polovicom XI. st., tada se istočni dio, sjeverno od Raše nalazio u sklopu Hrvatske države, van područja vlasti njemačkih feudalaca, a Liburnija u sklopu povijesne Dalmacije. U XIII. st. Istarska je makrogrofovija dana na upravljanje Akvilejskom patrijarhu, to je bilo razdoblje borbe za prevlast između Venecije i Svetog Rimskog Carstva te Venecija osvaja gradove uz obalu (Poreč, Umag, Novigrad, Sv. Lovreč, Kopar, Piran, Rovinj, Pula), ali

¹ Girardi-Jurkić, V. Povijesni i umjetnički razvoj Istre od IX. do XVII. stoljeća. // Iz riznica umjetnosti Istre / Girardi-Jurkić, V. Pula : Arheološki muzej Istre, 1989. Str. 15.

² Rižanski placit je jedan od najznačajnijih srednjovjekovnih dokumenata Europe, iz 804. godine. Budak, N. Rižanska skupština, 2008. <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2371> (1.9.2019.)

i Motovun te uspostavlja vlast Mletačke Republike. Sa druge je pak strane Pazin kao središte poluotoka ostao vezan uz kontinentalno zaleđe pod vlasti Habsburgovaca.³

Liburnijska je obala i istarski poluotok tokom stoljeća bila zahvaćena brojnim političkim previranjima, prelazila iz ruke u ruku raznih gospodara, cjepkala se i raštrkala dok se život odvijao nekada više nekada manje burno, ali je uvijek protjecao unutar mediteranskog i srednjealpskog kruga, gdje se civilizacija, a putem nje i kultura i umjetnost razvijala preplitanjem svih europskih kultura i stilova.⁴ Jedna je dolazila iz Venecije i djelovala na priobalne gradove zapadne Istre te nosila jake elemente antičkog i ranokršćanskog razdoblja pod utjecajem mletačke umjetnosti. Druga je prodirala u unutrašnjost poluotoka iz dubokog kopnenog zaleđa noseći specifičnost europsko-njemačkog stila koji se miješao sa zatečenim lokalnim konzervativizmom i rustikalnošću.

Iako su povijesno-političke prilike, a samim time i kulturno-umjetnička strujanja na ovom području bila zaista specifična i složena, spomenici nastali u navedenom razdoblju sačinjavaju jedinstvenu cjelinu, odnosno tvore korpus takozvanih *Istarskih fresaka* srednjovjekovnog zidnog slikarstva koji upotpunjeni glagoljskim grafitima predstavljaju jedinstveni fenomen u europskim razmjerima i specifičan su odraz istarskog srednjovjekovlja koji govori o stanovnicima ovih krajeva, toliko dalekima, a opet, u mnogome toliko bliskima.

3. Srednjovjekovna zidna slikovnica Istre

Stipčević u *Povijesti knjige* navodi kako su za važnost slike kao komunikacijskog sredstva znale sve civilizacije staroga vijeka, od Egipćana koji su svoje knjige mrtvih ilustrirali scenama iz zagrobnog života, pa sve do Grka i Rimljana, a i dalje.⁵

Krajem antike i početkom srednjega vijeka slika postaje sve značajniji medij komunikacije. Radi općeg nazadovanja pismenosti, svećenstvo kao obrazovani sloj ljudi moralo je tražiti efikasne načine za prenošenje Svetoga pisma pretežno nepismenom pučanstvu. Stoga je još 600. godine papa Grgur u svome pismu biskupu Serenu istakao važnost slike u propovijedanju i širenju vjere – ono što je pismenima pismo, to je nepismenima slika. Iz slike mogu čitati i oni koji ne poznaju slova.⁶

³ Baurer-Munić, V. Sakralna arhitektura istočno istarskih komuna od XII. do XVIII. stoljeća: prilog spomeničkoj topografiji. Zagreb: Alfa, 2005. Str.14.

⁴ Baurer-Munić, V. Sakralna arhitektura istočno istarskih komuna od XII. do XVIII. stoljeća: prilog spomeničkoj topografiji. Zagreb: Alfa, 2005. Str.14.

⁵ Stipčević, A. Povijest knjige. Zagreb: Matica hrvatska, 2006. Str. 171.

⁶ Stipčević, A. Povijest knjige. Zagreb: Matica hrvatska, 2006. Str. 171.

U srednjem se vijeku smatralo da neoslikana crkva nije dovršena.⁷ Stoga su umjetnici temeljito oslikavali svaku zidnu površinu, neumorno radeći na skelama kako bi dosegнули gornje plohe, potom se spuštajući na zemlju za donje dijelove. Njihove su slikarije od samoga početka nastajale kao sudbinski nedjeljiv dio zida, prilagođavajući ih dimenzijama i obliku, slikari su zapravo dovršavali arhitekturu same građevine.⁸ Ta je kohezija slike i prostora sakralnim građevinama donijela mnogo više od same estetike jer su slikarije u prvom redu služile u didaktičke svrhe.

U srednjovjekovnim stoljećima, kada su malobrojni znali čitati i pisati, na njima se ilustrirala riječ Božja, izgovorena na svetoj misi, pri čemu je svaka pouka imala za to predviđeno mjesto na crkvenome zidu.

Na istarskom području postoji oko 140 lokaliteta na kojima se nalaze freske. Sve one sačinjavaju korpus srednjovjekovnog zidnog slikarstva poznatijeg pod nazivom *Istarske freske*. Nastajale su u razdoblju od VIII. do XVI. st., dosegnuvši svoj vrhunac u XV. st, „zlatnome dobu“ zidnoga slikarstva srednjega vijeka.

Materijalni i moralni nositelji te brižni poticatelji razvoja kulture, umjetnosti i pismenosti u ranosrednjovjekovnim stoljećima bili su benediktinski redovnici. Pod njihovom je paskom i njihovim donacijama u okrilju crkava i opatija koje su nicale duž obalnog pojasa istarskog poluotoka rasla i stasala ranosrednjovjekovna umjetnost s osobitim naglaskom na monumentalno zidno slikarstvo sa karakterističnim repertoar sakralnih i svjetovnih prikaza smještenih prema točno utvrđenom rasporedu koji će se zadržati u svim stoljećima srednjega vijeka sa određenim modifikacijama⁹. Ono što je specifično i indikativno jest da su biblijskim prikazima dodavani su prizori koji su sačinjavali njihovu svakodnevicu. Svetome je dodavano svjetovno, prožimalo se. U narednim stoljećima sve više jačaju slikarske radionice, majstori će dobivati na ugledu i važnosti, a javljati će se i naručitelji tih dijela. Slikarije izrađene prema narudžbi, i to svjetovnih naručitelja, postati uobičajena praksa u gotičkim stoljećima. U novoj društveno-političkoj klimi benediktinske opatije pomalo zamiru i gase se, dok sve više jača značaj pučkih bratovština i ruralnih komuna, laičkog elementa društva koje će od tada na dalje imati važnu ulogu i u crkvenome životu. Bratovštine preuzimaju ulogu koju su ranije imali benediktinci i započinju s naručivanjem umjetničkih djela. Umjetnici premošćuju granice zaoštrene političkim prilikama onoga vremena pa na istarskom području nailazimo crkve oslikane kako rukom domaćih, tako i rukom stranih majstora.

Posredstvom trgovačkih putova proširila se i upotreba likovnih predložaka. Bili su to strani predlošci, grafički listovi njemačkih i nizozemskih majstora te *Biblija pauperum* jedinstvena pojava na europskom tlu i izdavački *bestseller* XV. st.¹⁰. Predlošci su služili kao opće kulturno dobro, a mijenjali su se i prilagođavali potrebama naručitelja i svjetonazoru stanovnika područja na kojem su korišteni što je vidljivo iz Slike 1.

⁷ Povijesno-umjetnički vodič: Istra Cres Lošinj. Trst : Bruno Fachin Editore, 2004. Str. 12.

⁸ Fučić, B. Istarske freske. Zagreb : Zora, 1963. Str. 19.

⁹ Fučić, B. Istarske freske. Zagreb : Zora, 1963. Str. 14.

¹⁰ Fučić, B. Vincent iz Kastva. Pazin : Istarsko književno društvo „Juraj Dobrila“, 1992. Str. 118.-138.

Slika 1. Usporedni prikaz „Krštenja Kristovog“. Grafički list broj 9 iz Biblie Pauperum (lijevo) prema kojem je naslikano Kristovo krštenje u crkvi Sv. Marije na Škrilinama kraj Berma (desno)

Izvor: Fučić, B. Vincent iz Kastva. Pazin : Istarsko književno društvo „Juraj Dobrila“, 1992. Str. 126.

Također se bilježi kontinuirani rad pojedinih majstora i majstorskih radionica koje su djelovale na području Istre (Albert iz Konstanza, Ivan iz Kastva, tzv. Šareni majstor, od kojih je najznačajnija ona Vincenta iz Kastva). Najistaknutiji primjer zidnoga slikarstva na području Istre nalazi se u kapeli Sv. Marije na Škrilinama kraj Berma koja svojim impresivnim slikarijama odražava duh istarskog srednjovjekovlja. Impresivni prikaz *Plesa mrtvaca* (franc. *Dance macabre*, tal. *Danza macabra*, njem. *Totentanz*) u potpunosti dočarava stanje svijesti i ozračje koje je vladao u tim vremenima, pri čemu je nit vodilja, uslijed ratova i velikih epidemija, bio osjećaj nemoći i sveopći strah od smrti te činjenica da smo u smrti svi jednaki, ona ne pravi razlike.

Istarske freske su jedinstven fenomen i od neizmjerne su važnosti ne samo za ove krajeve već i za europsku kulturno-povijesnu baštinu uopće. One zajedno s pripadajućim glagoljskim grafitima, koji su mnogo puta bili reagiranje na sliku samu, govore o kontinuitetu života na ovim područjima. Života koji se odvijao pod burnim okolnostima u vrtlogu bizantskih, njemačkih i talijanskih strujanja i utjecaja koji su prodirale na ove prostore i ostavljale traga. Srednjovjekovni stanovnik ovih prostora ne samo da nije uzmicao pred tim utjecajima ili im se u potpunosti podredio nego je, prožet njima, uspio izgraditi vlastiti kulturni identitet i na crkvenim zidovima ispoljiti svoje stanje svijesti koje je neposredan odraz i svjedočanstvo onoga vremena, ovoga prostora i njegovih ljudi.

4. Glagoljica – sveta i svjetovna

„Svaki je narod određen jezikom, pismom, svojom poviješću i prostorom na kojem obitava. Jezik, pismo, povijest i životni prostor – to su temeljne odrednice nekoga naroda.“¹¹

Ovim riječima Josip Bratulić započinje „Leksikon hrvatske glagoljice“, staroslavenskoga pisma koje je nastalo sredinom IX. st., a koje se u hrvatskim krajevima zadržalo sve do IXX. st. Tvorcem glagoljice smatra se Ćiril (pravim imenom Konstantin) bizantski redovnik iz Soluna. Ćiril je na osnovi jezika makedonskih Slavena sastavio prilagođeno pismo i prevodio crkvene knjige i samim je time sa svojim bratom Metodom udario temelje slavenskoj pismenosti. Radi toga i samim propovijedanjem i širenjem kršćanstva sveta braća Ćiril i Metod smatraju se i su zaštitnicima Europe.¹²

Zanimljivo, iako samo pismo vuče podrijetlo još iz IX. st. sam naziv za njega „glagoljica“ nastao je u kasnome srednjem vijeku, točnije u XVI. st., kada ju je latinica već pomalo počela istiskivati iz upotrebe. Kako je to bilo vrijeme kada su glagoljicom pisali samo Hrvati i sam je termin nastao na hrvatskom tlu, a dolazi od glagola *glagoljati* koji ima dva značenja: prvo se odnosi na služenje mise na staroslavenskom jeziku, a drugo znači „pričati, govoriti, divaniti (u smislu družiti se)“.¹³

O samom postanku glagoljice svjedoče brojne teorije, po nekim shvaćanjima čak njih 42, od kojih je najprihvaćenija tzv. Taylor-Jagićeva teorija kojom se smatra da je glagoljica nastala od grčkog alfabeta. Kada su Hrvati stigli na prostore današnje Hrvatske nisu imali svoga pisma već su se služili latinskim jezikom i latinicom. Njome su pisani crkveni i svjetovni tekstovi, a latinski je dugo bio jezik službene komunikacije Hrvata.

Prevlast latinskoga jezika pomalo prestaje početkom IX. st. nakon dolaska Ćirilovih i Metodovih učenika koji su širili kršćanstvo među Slavenima starocrkvenoslavenskom, jeziku koji je, za razliku od latinskog jezika, običnom Hrvatu bio razumljiv. Radi toga su ga i crkveni oci prihvatili te su otpočela bogoslužja na tom jeziku kako bi bila razumljivija narodu.

Osim toga, u latinskom nije bilo glasova za određena slova (č,ć, š i sl.) pa je Ćiril (Konstantin) za potrebe pokrštavanja osmislio novo pismo – glagoljicu. I sam je papa Ivan VIII. pohvalio popove *glagoljaše* koji su služili misu i širili vjeru na materinskom jeziku.¹⁴

Postoje dvije vrste glagoljice, *obla* i *uglata*, a pretpostavlja se da je sam proces razvitka pisma tekao od oble preko polu-oble do uglate no samo pitanje prvenstva još nije sa sigurnošću utvrđeno. Uglatu glagoljicu nazivamo još i *hrvatskom glagoljicom* (Slika 2.).

Samo glagoljičko pismo nazivamo *azbuka* radi početnih slova – *az* i *buki*.

¹¹ Bratulić, J. Leksikon hrvatske glagoljice. Zagreb : Minerva, 1995. Str. 5.

¹² M.R. Sveti Ćiril i Metod. (05.7.2018.) <http://www.laudato.hr/Duhovnost/Zelite-li-znati-vise/Sveti-Ciril-i-Metod.aspx> (18.9.2019.)

¹³ Hrvatski jezični portal, natuknica glagoljati. <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search> (19.9.2019.)

¹⁴ Hrvatski po Rebi : Glagoljica. https://hrvatskiporebiblog.wordpress.com/izvannastavne-aktivnosti/glagoljaska-druzina/ (19.9.2019.)

Svako slovo azbuke ima svoje ime, a nazivi prvih desetak slova u nizu daju smislenu rečenicu:

Az buki vidi glagole dobro jest živite zelo zemla....

Prilagođena današnjem čitatelju, ta se rečenica čita na sljedeći način:

Ja, koji slova znam, govorim da je dobro živjeti na zemlji....

Također, svako slovo ima svoju brojčanu vrijednost, a da bi se u rečeničnom zapisu neko slovo čitalo i shvatilo kao broj, bilježila se crtica (titl) iznad samog slova ili točkom ispred i iza slova.¹⁵

Ɱ	Ɑ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ
az	buki	vidi	glagole	dobro	(j)est	živite	zelo	zemlja
a 1	b 2	v 3	g 4	d 5	e 6	ž 7	8	z 9
Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ
iže	i	je	kako	ljudi	mislite	naš	on	pokoj
ī 10	i 20	j d 30	k 40	l 50	m 60	n 70	o 80	p 90
Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ
reci	slovo	tvrd	uk	firt	hir	ot	šća	ci
r 100	s 200	t 300	u 400	f 500	h 600	700	ć, šć 800	c 900
Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ
črv	ša	jer	jat	jus	jest – je			
č 1000	š 2000	poluglas	ja, i(je)	ju 5000				

Slika 2. Hrvatska glagoljica

Izvor: Žubrinčić, D. Mala enciklopedija hrvatske glagoljice. 2004. <http://www.croatianhistory.net/etf/lex.html> (19.9.2019.)

¹⁵ Hrvatski po Rebi : Glagoljica. <https://hrvatskiporebiblog.wordpress.com/izvannastavne-aktivnosti/glegoljaska-druzina/glegoljica/> (19.9.2019.)

Glagoljica je kao izvorno slavensko pismo koje je očuvavši na tlu latinske knjige svoju vlastitost postala jedinstven fenomen u kulturno-povijesnom europskom prostoru. Prožimala život liturgije, prava, lijepe književnosti, znanosti i život svakidašnji. Sveta je i svjetovna. Počevši od crkvenih velikodostojnika upotrebljavali su je svi društveni slojevi od kneza i župana pa sve do umjetnika i fresko slikara do rezača kamena. Prožimala je sve sfere društva, kroz nju je progovaralo domaće tlo, pučki duh, u njoj se otkriva intimna povezanost između svih umjetničkih vidova i izraza koji su nikli i stasali iz istih preuvjeta tla i života, iz istog društvenog i narodnog korijena.¹⁶

Epigrafski spomenici (glagoljskoj epigrafici (od grč. ἐπιγραφή: natpis), arheološka disciplina kojoj je zadaća čitanje i tumačenje natpisa sačuvanih iz prošlosti, a ispisanih ili uklesanih u kamenu, kovini, staklu, pečenoj glini, drvu i drugim čvrstim materijalima.)¹⁷, vezani za prostor i materijal na kojem su nastali, fiksirani su u vremenu i prostoru. Time omogućuju i točnu spomeničku topografiju i postaju uporišne točke kulturne geografije. Predstavljaju miljkaze i kamenje međaše neke kulture.¹⁸

Stoga kada govorimo o glagoljskoj epigrafici i rasprostranjenosti iste koncentriramo se na područje Istre, Hrvatskog primorja: Liburnije i kvarnerskih otoka, osobito Krka, Cresa i Lošinja, zatim Dalmacije. Međutim, nalazimo ju i u unutrašnjosti Like, sve do Kupe, Međimurja i Slavonije te Slovenije.

Hrvatska se glagoljska epigrafika dijeli na dva dijela: na glagoljske natpise i grafite, a u nastavku će se prikazati u čemu je razlika.

4.1 Glagoljski natpisi

Glagoljski natpisi iznimno su važan izvori za povijesna, povijesno-umjetnička i srodna istraživanja te se s pravom katkad nazivaju „arhivom u kamenu“. Oni su nastankom i svrhom vezani za predmet na kojemu se nalaze. Sadržajem i opsegom su kratki, lapidarni, šturi i često stereotipni u odnosu na jezično bogatstvo kodeksa ili duljih pisanih tekstova. Oskudni su riječima no uronjeni u život sam- život javni, društveni, ambijentalni, neposredni. Za razliku od kodeksa i liturgijskih tekstova, nisu vezani normom i tradicijom. Pretežno govore o određenoj gradnji nečega (primjerice podizanju zvonika u mjestu, gradnji crkve i samostana i slično) obilježavaju neki događaj važan za čitavu zajednicu. „Dok su kodeksi i uopće pisani tekstovi pokretni, dok oni sele, kamen ili zid je težak, postojan i nepomičan, ostaje na mjestu klesanja ili urezivanja; natpisi u načelu ne sele.“¹⁹

Glagoljski bi se natpisi ugrađivali na pročelja ili se klesali na nadvratnicima, pisali kistom na dovršenim freskama i oltarnim slikama, urezivali na reljefima i na tek nabavljenoj crkvenoj

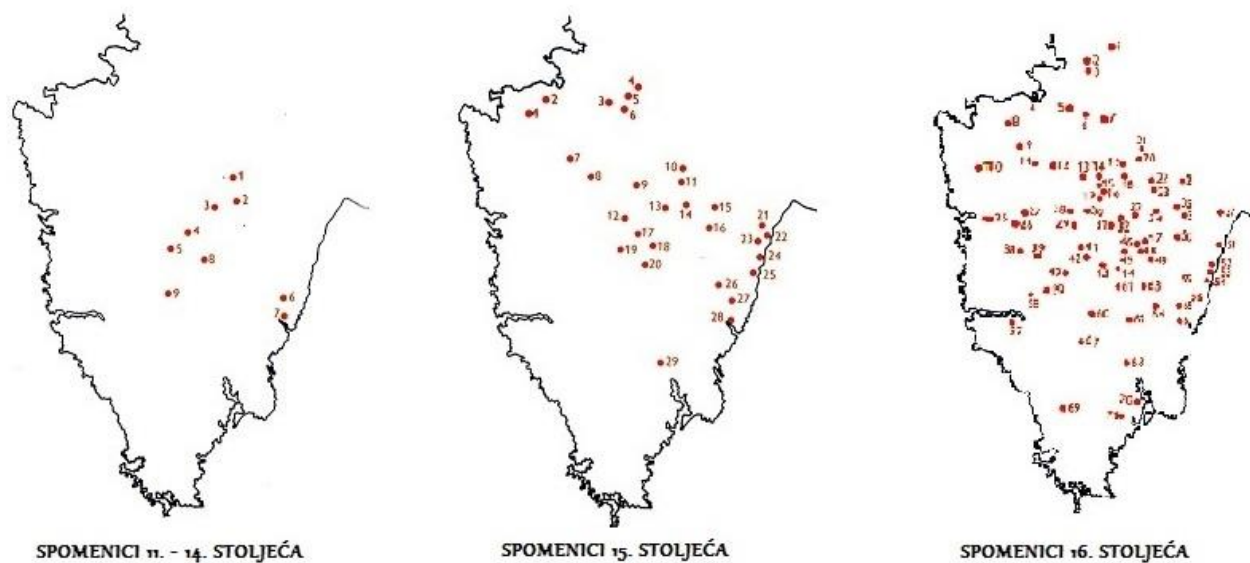
¹⁶ Ekl, V. Uloga biblioteke u afirmaciji glagoljice kao povijesno-kulturnog fenomena. // Senjski zbornik : prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu / glavni i odgovorni urednik Ante Glavičić. Senj : Gradski muzej Senj, 1975. Sv. 6. 1. Str. 2.

¹⁷ Epigrafika. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=18112> (20.9.2019.)

¹⁸ Fučić, B. Glagoljski natpisi. Zagreb : JAZU, 1982. Str. 2.

¹⁹ Fučić, B. Glagoljski natpisi. Zagreb : JAZU, 1982. Str. 2.

zlatnini i srebrnini, kaležima, relikvijama, posudicama za sveta ulja.²⁰ Natpisi su ovjekovječili određeni događaj od neizmjerne važnosti čitavoj zajednici. Od kojih se posebno ističu Bašćanska ploča, Plominski natpis, Valunska ploča, Jurandvorski ulomci, Senjska ploča i Ročki abecedarij. Oni sačinjavaju jezgru hrvatskoga glagoljaštva u XI. i XII. st., a glagoljska će se epigrafika širiti i eksplodirati u XV. i XVI. st. najviše u vidu glagoljskih grafita (Slika 3.).

Slika 3. Lokaliteti sa glagoljskim spomenicima, od XI. do XVI. stoljeća

Izvor: Fučić, B. Iz istarske spomeničke baštine. Zagreb : Matica hrvatska, 2006. Str. 250.-253.

Bitna je razlika između samih natpisa i grafita – natpise u pravilu ne kleše autor teksta nego klesar koji vidi glagoljska slova i prenosi ih kao sliku na podlogu, on o njima ne razmišlja, dok grafite osoba sama osmišljava i izvodi.²¹

Grafiti su stoga odraz one male, tiše, impulzivnije i trenutne povijesti, uhvaćenog trenutka u vremenu.

²⁰ Fučić, B. Iz istarske spomeničke baštine. Zagreb : Matica hrvatska, 2006. Str. 173.

²¹ Damjanović, S. Fučićevi Glagoljski natpisi. // Az grišni dijak Branko pridivkom Fučić / urednik Tomislav Galović. Zagreb : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti [etc.], 2011. Str. 65.

4.2 Glagoljski grafiti

Neraskidiva je nit koja veže *Istarske freske* i glagoljske grafite. Upravo su oni ti koji nas na neposredan način uvode u svakodnevicu srednjovjekovnoga stanovnika ovih krajeva. Tiho i nenametljivo. Razasuti po oslikanim zidovima župnih i samostanskih crkava, skrovitim kapelama po zaseocima, seoskim grobljima, u vinogradima, pašnjacima i šumovitim predjelima.²²

Svaka od ovih kapela i crkava svjedoči o nekim davnim vremenima, prilikama, ljudima i događajima. Poput osobnog dnevnika čije su stranice ispisivali putnici namjernici, svećenički kandidati, žakni i dijaci (od grč. *diákos*, što se pak razvilo iz grč. *diā'konos*, sluga, služitelj, poslužitelj, tako i pri misi, ministrant, jer su ti mladići mahom i bili polaznici crkvenih (tada jedinih) škola, pa im je dužnost bila i pomagati pri misi. Još starije, čak je prvotno bio onaj tko se posvetio služenju Bogu, a nije bio svećenik (ili nije bio još svećenik), dok je *žak* izraz za svećeničkog kandidata koji se najčešće koristio u Istri i Kvarneru).²³

Glagoljaški učenici, opismenjeni vjernici, svi oni koji su poznavali slova, koji su osjećali potrebu, tražili nadu i zagovor, reagirali skrušeno ili revoltirano, ispovijedali brige, izgovarali molitve, smišljali dosjetke. A sve potaknuti slikom pred kojom sa strahopoštovanjem stoje ili jednostavnom spontanošću trenutka u kojem su se našli i ugrebali svoje misli u oslikanu plohu i na taj način uhvatili dah toga sada već davno minuloga vremena. Utisnuli ga za vječnost.

Što su zapravo grafiti? Ništa druge nego črčkarije, škrabotine. Ugrebane ostrim šiljkom po zidnoj plohi pri čemu njihovi oštri potezi svojom bjelinom odskaču od tamne pozadine oslikanog zida. Nekada „bezobzirne črčkarije“ koje su nagrđivale samu sliku danas su važna povijesna vrela na koja se gleda kao na dragocjen historiografski materijal, povijesne izvore toliko osobnije, spontanije i subjektivnije od javnih povijesnih dokumenata, zapisa i poslanica u kojima se očituje službena povijest.

Oni nam iz prve ruke pripovijedaju malu povijest, malih ljudi u svojoj njezinoj punini, nude nam njihovu svakodnevicu na dlanu, intimne profile ljudi, sredine, vremena i okolnosti u kojima su se oni nalazili i sa kojima su se susretali. U kojima su jednostavno bili, egzistirali, postojali.

Ovi su mali, neugledni zapisi i nespretni crteži nastajali spontano kao rezultat trenutačnog poriva i samom su tom činjenicom afektivno obojani. Upravo je taj poriv i spontanost trenutka njihova nastajanja ono što ih razlikuje od glagoljskih natpisa, koji su rezultat pripreme i pomnog odabira teksta koji će na njima stajati i suradnje više ljudi koji su sudjelovali u njihovu stvaranju.

²² Fučić, B. Iz istarske spomeničke baštine. Zagreb : Matica hrvatska, 2006. Str. 190.

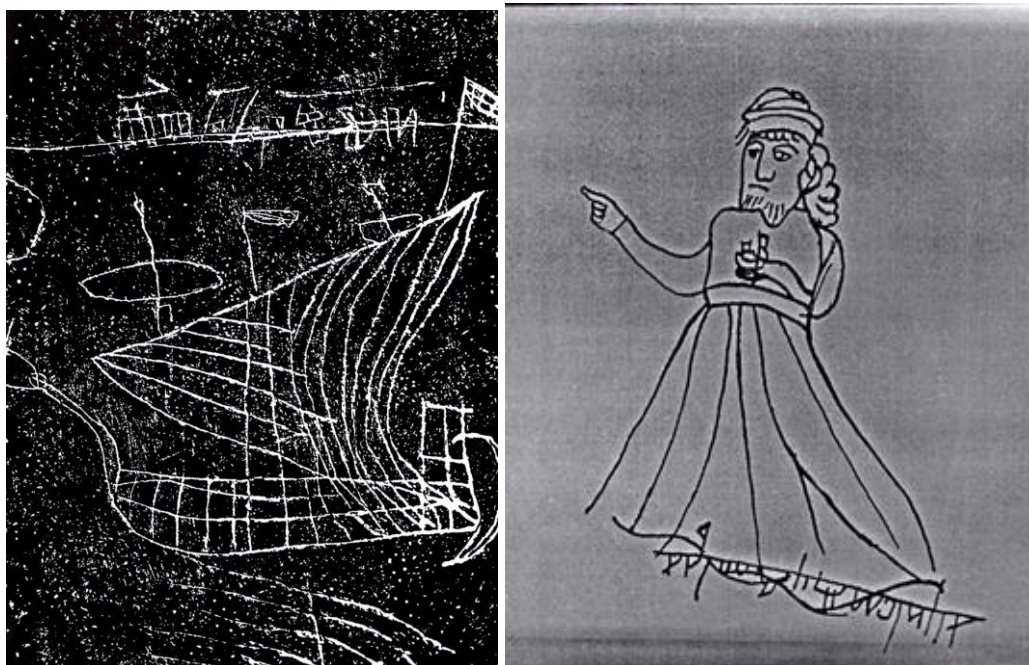
²³ Opačić, Nives. Đakoni i đakonije. 21.1.2016. <http://www.matica.hr/vijenac/571/akoni-i-akonije-25249/> (20.9.2019.)

Grafit je s druge strane osoban zapis, neposredan izraz grafomana (izraz za osobu koja ima neobjašnjiv poriv za pisanjem, bilježenjem, ostavljanjem traga)²⁴, pojedinca koji postoji otkako je i pismenosti same.

Prvi su glagoljaši ovih krajeva bili popovi-glagoljaši koji se još kao učenici potpisuju po crkvenim zidovima, vježbajući pisati, ispisuju slova abecede, svoje abecedarije, potpisuju svoja imena i zapisuju imena onih koji ih podučavaju tome. Nositelji glagoljske pismenosti, jednako kao i kulture i umjetnosti, bili su u prvome redu benediktinci sve do XV. st. kada njihove opatije zamiru. Naslijedili su ih pavlini i franjevci trećega reda. Kako jedan svećenik nije mogao sam opismeniti veliki broj učenika, istaknuto su mjesto u obrazovanju i opismenjavanju imale i monaške zajednice, dok su u visokome i kasnome srednjem vijeku tu ulogu na sebe preuzele istaknute bratovštine.²⁵

No nisu samo svećenici i svećenički kandidati, žakni i dijaci, bili ti koji su ispisivali grafitte po crkvenim zidovima, već i poneki uporni i predani vjernik koji je naučio pisati i tako ostavio svoj trag na crkvenom zidu. S druge pak strane, oni koji pisati nisu znali, jednostavno bi – crtali.

S obzirom na kraj, odnosno podneblje iz kojeg su proizašli, grafomani su ovaj kraj prekrili crtežima jedrenjaka i brodova (Slika 4.), domaćih životinja, kršćanskih simbola- križeva i riba, prikazima popova glagoljaša (Slika 5.), ali i karikaturama, raznoraznim črčkarijama i inicijalima.

Slika 4. Grafit sa prikazom jedrenjaka, Barban XV. st. Slika 5. Grafit s prikazom popa glagoljaša XV.-XVI.st.

Izvor: Fučić, B. Terra incognita. Zagreb : Kršćanska sadašnjost, 1997. Str. 161.-162.

²⁴ Grafomanija. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=23043> (21.10.2019.)

²⁵ Fučić, B. Iz istarske spomeničke baštine. Zagreb : Matica hrvatska, 2006. Str. 175.-181.

Grafitima se bilježilo sve važno što se dogodilo u mjestu, poput raznih svečanosti o čemu svjedoči i nevješt, primitivan, gotovo dječji crtež iz crkve sv. Antuna u Barbanu. Grafit prikazuje barbanski kaštel, nazubljenih grudobrana na vrhu zidina, pomičnih ljestava kojima se u njega ulazilo i sa zastavicama koje vijore, a ukazuju na to da je posrijedi vjerojatno bila nekakva svečanost²⁶ (vidljivo na Slici 6.).

Slika 6.. Barbanski kaštel, grafit iz crkve sv. Antuna u Barbanu, XV. stoljeće

Izvor: Fučić, B. *Terra incognita*. Zagreb : Kršćanska sadašnjost, 1997. Str. 159.

Grafiti se stoga dijele na pisane (zapisi) i piktoralne (slikovni crteži).

Za sagledavanje i razumijevanje glagoljskih grafita i *Istarskih fresaka* kao entiteta nedjeljivih jedno od drugoga jest takozvana „magična svijest“ koju su slike u samom gledatelju budile. „Magična svijest ne razlikuje oštro sliku nekoga predmeta ili sliku nekoga događaja od tog predmeta samog ili od tog stvarnog događaja“²⁷. Gledateljev doživljaj slike, sam njegov odnos prema njoj, daleko je od racionalnog i logičnog. Slika u njemu izaziva subjektivne reakcije i asocijacije te budi emocije. Ono što ta slika prikazuje za njega je bilo stvarno, realno i živo kao primarna stvarnost, stoga gledatelj, vjernik, glagoljaš i grafoman sa tom šarenom slikom na zidu razgovara, njoj se jada, povjerava i ispovijeda. Ona u njemu izaziva veselje, ganuće, strast, afekt i revolt.²⁸ Crkveni zidovi postaju ogledalo stanja duha i paleta emocija koje naviru dok srednjovjekovni stanovnik ovih krajeva promatra slike koje su za njega žive, koje mu govore, a on odgovara.

Po odlaganju kista srednjovjekovnih majstora slikara, prije nego se boja sasvim osušila, a i kasnije, kada nitko ne vidi, crkveni su zidovi dobivali novu dimenziju. Nastupali bi tada

²⁶ Fučić, B. *Terra incognita*. Zagreb : Kršćanska sadašnjost, 1997. Str. 158.-159.

²⁷ Fučić, B. *Terra incognita*. Zagreb : Kršćanska sadašnjost, 1997. Str. 172.

²⁸ Fučić, B. *Terra incognita*. Zagreb : Kršćanska sadašnjost, 1997. Str. 172.

glagoljaši grafomani koji bi po zidovima pisali reagirajući na slike koje ih gledaju, održavali bi crkvu tako svježom i živom, a njihov bi zapis kasnije pomogao pobliže odrediti vrijeme nastanka nedatiranih slikarija s obzirom na to da je slika nastala prije nastanka samog zapisa.

Iz grafita saznajemo malu povijest malih ljudi, imena i nadimke grafomana i njihovih učitelja popova glagoljaša, osjećamo njihove tjeskobe i strahove, jednako kao i radost i veselje. Sa zidova iščitavamo humor u teškim vremenima, razne dosjetke, male zlobne podvale.

Glagoljski grafiti govore o svemu njima važnome, o svemu što je i nama danas važno.

Njegovi zapisi govore o sušnim godinama, oskudici, bilježe rat i glad, bolest, smrt i pošast, progovaraju o tome tko je volio popiti, tko se kime oženio, tko je koga volio, tko koga nije, tko je koga i kada izgubio. Grafomani na njima vježbaju pisati, ispisuju abecedarije, kroničari su vremena, ni jedan bitan događaj nije ostao ne zabilježen. Nude nam svakodnevicu života na dlanu; života koji se odvijao i vodio na ovome području, u ovim mjestima, ovim crkvama, stotinama godina prije nego li smo mi tu zašli i na ista ta mjesta kročili.

U nastavku će se prikazati o čemu to progovaraju poruke koje su na crkvenim zidovima ostavili srednjovjekovni stanovnici ovih krajeva.

5. Izbor iz repertoara glagoljskih grafita

Raznolik je spektar glagoljskih grafita ugrebanih na oslikanim crkvenim zidovima. U nastavku će se pokušati prikazati što je sve na njima zapisano razvrstavši ih u pojedine smislene skupine.

5.1 Osobna imena i prezimena, nadimci i komentari

Najveći broj glagoljskih grafita zabilježenih po zidovima istarsko-liburnijskih crkava i kapela otpada na bilježenje nečije prisutnosti na određenome mjestu. Jednostavni potpisi kojim su glagoljaši ostavljali svoj trag u mjestu na kojemu su bili otkrivaju nam njihova imena, svih onih glagoljaša, grafomana, žakana, dijaka i njihovih učitelja, kao i majstora i majstorskih radionica koji su zidove oslikavali. Godina koja stoji uz samo ime glagoljaša često služi kao orijentir za dataciju samih fresaka na kojima se grafit nalazi, budući da se navedena godina uzima za onu prije koje su same slikarije nastale. Osim imena i prezimena, titula, funkcija, neizostavno nailazimo i na svakojake nadimke.

Nadimci su sami po sebi ionako opisnoga karaktera koji nam pobliže dočaravaju nešto po čemu je potpisana osoba bila specifična, neko njeno prepoznatljivo obilježje ili manu, a većinom su se bazirali na fizički izgled pojedinca. Često su bili karikaturalni i britki, a takvi su bili i sami komentari koje su nekada dopisivali na već postojeće grafite potpisnika kako bi im se narugali. Stoga tu nalazimo i svakakve „packe“ i dosjetke, šale i pošalice, zlobne i zajedljive komentare u sred svetačkih slika, u sred sakralnog ambijenta u kojem se one nalaze.

„To pisa(h) ja, žakan Andre Šajin-Jurić iz Barbana“

(„To sam napisao ja, Andre Šajin-Jurić iz Barbana“)

(Crkva Sv. Antona pustinjaka u Žminju, grafit iz XVII. st. na sjevernome zidu)²⁹

„1566. Pisa Luka M<atijašić> z Boljuna, sin Jurja Matijašića, ki staše poli pre (ili: popa) Martina z Boljuna, vele dobroga redovnika.“

(„1566. Pisao je Luka M<atijašić> iz Boljuna, sin Jurja Matijašića, koji je odsjeo kod (popa) Martina iz Boljuna, kažu dobroga redovnika“)

(Crkva sv. Vida u Pazu, grafit iz XVI. st., na sjevernom zidu)³⁰

²⁹ Fučić, B. Glagoljski natpisi. Zagreb : JAZU, 1982. Str. 389.

„To pisa žakan Ivan Špaka kada se učih pisat“

(„To je pisao žakan Ivan Špaka kada se učih pisat“)

(Crkva Sv. Marije na Škrilinama u Bermu, grafit iz XVI. st, koji se nalazi na prikazu „Dispute u hramu“ na južnome zidu)³¹

„To pisa pop Petar z Lindara kada biše ubežal v tu crkav pred daždem“

(„To je pisao pop Petar iz Lindara kada se sklonio u tu crkvu pred kišom“)

(Crkva Sv. Marije u Gologorici, grafit iz XV.- XVI.st., između glave maloga Isusa i staroga kralja koji mu prinosi dar)³²

„Bože! To pisa Petar pop Panceta kada staše Barbane kalonih 1447. meseca oktembra dni 16.“

(„Bože! Ovo je pisao pop Petar Panceta kada je odsjeo u Barbanu 1447. godine, 16-og dana mjeseca listopada“)

(Crkva Sv. Antona opata u Barbanu, grafit iz XV. st., na južnome zidu. ³³ Ovdje vidimo indikativan nadimak popa prema kojem se da naslutiti njegova fizionomija)

„1521. Pop Ivan Sablja z Lindara, kada beh...“

„1521. Pop Ivan Sablja iz Lindara, kada sam bio ...“

Ovaj je grafit ostao nedovršen, međutim iz njega možemo iščitati znakoviti nadimak Lindarskog svećenika koji je odsjeo u susjednom mjestu.

(Crkva Sv. Jakova u Barbanu, grafit iz XV. stoljeća, na sjevernome zidu crkve)³⁴

³⁰ Fučić, B. Glagoljski natpisi. Zagreb : JAZU, 1982. Str. 278.

³¹ Isto. Str. 191.

³² Isto. Str. 162.

³³ Isto. Str. 38.

„1533. Sije pisa Levac Križanić!“

(„Ovo je pisao Levac Križanić!“)

Pored grafita kojim se potpisao Levac Križanić neka je druga ruka pakosno dopisala:

„Pijani osal!“

(„Pijani magarac!“)

Čime je izrazio svoje subjektivno mišljenje o potpisniku.

(Crkva Sv. Marije na Škrilinama kraj Berma, grafiti iz XVI. st. na prizoru „Bijega u Egipat“ na južnome zidu crkve.)³⁵

„Ja, Jivan Fraščičić pridoh u Pazin i se zapisah ... da sam jedna bestija i jedna fraska.“

(„Ja, Jivan Fraščičić došao sam u Pazin i zapisao ... da sam jedna beštija i jedna „fraska“.)

„Fraška“ bi prema mletačkom *frasca* značilo „nesmotren, nerazborit, nevrijedan“ dopisano prema igri riječi i asocijaciji na prezime potpisnika. Smatra se da je ovaj drugi dio grafita naknadno dopisala neka druga ruka spremna na šalu.

(Crkva Sv. Nikole u Pazinu, grafit iz XVI. st., smješten na začelnome zidu svetišta.)³⁶

„Ako srce ne moli, zaman jezik flafioli. To pisa Ivan, Žilin sin“

„Ako srce ne moli, uzalud jezik „melje“. To je pisao Ivan, Žilin sin“

„...kada beše sit smokav suhih!“

„...kada je bio sit suhih smokava!“

U ovome se primjeru vidi da je neka druga ruka dopisala svoj utisak o autoru i trenutku u kojem je prvi grafit nastao.

³⁴ Isto. Str. 42.

³⁵ Isto. Str. 94.

³⁶ Isto. Str. 278.

(Crkva Sv. Jakova u Barbanu, grafit iz XV.-XVI. st., na sjevernom zidu crkve)³⁷

„ ... nemo je vino pit“

„156 (?), to pisa ki voli pri mizi sideć vino piti nego kopati i ki voli vino nego krpo. Ki to pisa, Bog mu pomoci i sveta Marija, amen. Vsaki reci ki to štal bude: Bog mu pomoci i cetera.“

„ ... vragu na rame!“

„... suludo je vino piti“

„156 (?) to je pisao onaj koji voli više sjediti za stolom (slo. „miza“ - stol) i vino piti nego kopati i koji više voli vino nego vodu (slo. „krop“ - kipuća voda). Onome koji je to napisao neka mu Bog pomogne i sveta Marija, amen. Svakome tko tu bude stao reci: neka mu Bog pomogne i tako dalje.“³⁸

„... vragu na rame!“ (neka je druga ruka dopisala ovu opasku koja u principu kori onoga o kome je riječ u prethodnom grafitu)

(Crkva Sv. Ivana u Hrastovlju, grafit iz XVI. st. na južnome zidu kod prikaza „Plesa mrtvaca“ točnije na crvenoj kardinalovoj opravi)

Ovaj grafit svojim opaskama dočarava svu vrevu, svakodnevicu i klimu srednjovjekovlja.

Svojim se opaskama i komentarima, ali i težnjom za bilježenjem svoje prisutnosti i ostavljanjem traga srednjovjekovni stanovnik ovih područja ne razlikuje u mnogome od današnjih stanovnika.

5.2 Oskudica, glad, neimaština i pošast

Na crkvenim zidovima bilježila su se i teška vremena. Kroničari su zabilježili uništene ljetine, elementarne nepogode koje su nemilosrdno uništile sav trud težačkih ruku, usjeve i urode što je rezultiralo gladi i neimaštinom. Bilježile bi se nerodne i sušne godine u kojima se zazivalo Boga u pomoć i zaštitu od pošasti. Osim kronika i zaziva, zabilježeni su i prijestupi poput otuđenja crkvene imovine koje je nastalo uslijed sveopće oskudice srednjega vijeka.

„1628. Kada biše ukraden kalež bačvanskih crikav“

³⁷ Isto. Str. 43.

³⁸ Isto. Str. 185. –186.

„1628. Kada je ukraden kalež iz bačvanske crkve“

(Crkva Sv. Jakova u Bačvi; grafit iz XVII. st. kojim se zabilježilo otuđenje crkvenog inventara)³⁹

„Va ime Božje, teciše let Gospodnjih 1570., da be pšenica po star libar 48 i biše unča kruha saka za sold i biše velika kareštija.“

„U ime Božje, godine Gospodnje 1570. pšenica je bila po 48 i svaka pinka kruha za sold i bila je velika oskudica“

(Grafit iz crkve Sv. Trojstva u Hrastovlju, XVI. st, grafit bilježi ekonomske prilike odnosno neprilike, oskudicu te godine i visoke cijene namirnica.)⁴⁰

„1585. Tega leta biše kareštija žita ljudem i ulja“

„1585. Toga je ljeta bila oskudica žita i ulja“

(Grafit iz crkve Sv. Jakova u Barbanu, XVI. st., kojim se bilježi oskudica te godine.)⁴¹

„1564. Kada ide pre Jerolim Grgurović z Draguća na Grimalda za plovana, tada biše laćan pšeničnega kruha...“

„1564. Kada je Jerolim Grgurović iz Draguća na Grimaldu došao za plovana tada je bio gladan pšeničnoga kruha.“

(Grafit u crkvi Sv. Katarine u Savičenti; grafit na južnome zidu, XVI. st., govori o gladi i teškoj godini)⁴²

„1554. To pisa fra Brnardin Rabljanin, hodeći priko Istrije na tri dni agusta miseca. Ne biše dobra litina. Vele, Bože, pomozi!“

³⁹ Isto. Str. 27.

⁴⁰ Isto. Str. 185.

⁴¹ Isto. Str. 42.

⁴² Isto. Str. 142.

„1554. Pisao je fra Brnardin Rabljanin, dok je putovao Istrom tri dana u mjesecu kolovozu. Nije bila dobra ljetina. Bože pomози!“

(Grafit iz crkve Sv. Katarine u Savičenti na južnome zidu crkve, XVI.st., svjedoči o lošem urodu i radi toga zaziva Boga u pomoć.)⁴³

„Žakan Marko. 1587., tada tečaše kada žito beše pomrlo. I... od meseca sektenbra do meseca marča....“

„Žakan Marko, 1587 godina je tekla kada je žito pomrlo. I... od rujna do ožujka...“

(Grafit u crkvi Sv. Antona u Barbanu na sjevernome zidu povrh niše za liturgijski pribor, XVI.st. Grafit bilježi tešku godinu kada je sav urod propao.)⁴⁴

5.3 Kronike epidemija, bolesti i smrti

U vremenima srednjovjekovlja kada su harali ratovi i velike epidemije bolesti koje su bespoštedno kosile sve pred sobom, srednjovjekovni je čovjek živio u neprestanom strahu od smrti. Bolest i smrt, strah i nemoć koja se odvijala pred njegovim očima i time se uvukla u svaku poru društva učinile su da se osjeća malen i ponizan, bespomoćan. Svoje je strahove, jednako kao i crnu kroniku preminulih uslijed epidemija bilježio na crkvenim zidovima. Osim statističkih podataka ovdje nalazimo i imena voljenih osoba koje je zahvatila jedna od pošasti srednjega vijeka. Bilježilo se tko je koga volio, tko se s kime oženio, čija je kći ili supruga preminula bila. Ovdje su neizostavni „seoski tračevi“, nagađanja i podbadanja, sve ono što sačinjava svakodnevicu u malim mjestima.

„1552., da umre Fumija, hći Martina Guštića. Biše divojka tere dobra, kada bude ... vele žalostan“

„1552., umrla je Fumija, kći Martina Guštića. Bila je dobra djevojka, kada bude ... žalostan.“

(Grafit iz crkve sv. Marije na Škrilinama kraj Berma, iz XVI. st., na prizoru svetoga Martina. Nečitko je ime onoga koji je žalio za preminulom djevojkom.)⁴⁵

⁴³ Isto. Str. 313.

⁴⁴ Isto. Str. 41.

„ 1551., da umre Anica, Gospina hći, ka biše hći... “

„1551., umrla je Anica, Gospina kći, koja je bila kći...“

(Grafit iz crkve Sv. Marije na Škrilinama kraj Berma, XVI. stoljeća također na prizoru svetoga Martina. Fučić u „Glagoljskim natpisima“ navodi kako su riječi „ka biše“ precrtane te da grafit zapravo pripovijeda malu seosku skandaloznu kroniku o izvjesnoj Anici, nečijoj nezakonitoj kćeri.)⁴⁶

„Ja pop Grgur Jerković peh moju mladu mašu na let Gospodnjih 1557., dan 2. maja miseca u tada biše u Pazini velika morija. “

„Ja pop Grgur Jerković služio sam svoju mladu misu 2. svibnja 1557. godine i tada je u Pazinu bio veliki pomor od kužne bolesti.“

(Grafit iz crkve Sv. Nikole u Pazinu, XVI. stoljeće, na začelnom zidu svetišta nalazi se bilješka o velikom pomoru u Pazinu, najvjerojatnije je u pitanju bila kuga.)⁴⁷

„ To e kuga ... u smrti kada ž ... sie pisa “

„ To je kuga ... u smrti kada ... pisao “

(Grafit iz crkve Sv. Marije na Škrilinama u Bermu, XVI. st. Radi se o fragmentarno očuvanom grafitu koji se nalazi na južnome zidu pored vrata, smješten je uz lik „Insipienca“ (lude, bezbožnika) koji su vjernici poistovjećivali s kugom samom, odnosno s epidemijom kuge koja je tada harala tim krajevima.)

5.4 “Magična svijest” slike: tjeskobe, afekt, revolt, zazivi, molitve

Radi sveopćega stanja koje je vladalo u vremenima srednjega vijeka, u okrilju teških vremena uslijed ratova i bolesti, srednjovjekovni je čovjek razvio takozvanu „magičnu svijest“ koju su u njemu budile slike sa zidova. Bogobojazan i ponizan, svoje je jade ispovijedao slikama na zidu. Njima se utjecao, njih je molio i zazivao. Sa svetačkim je likovima komunicirao brigom

⁴⁵ Isto. Str. 81.

⁴⁶ Isto. Str. 81.

⁴⁷ Isto. Str. 278.

i blagošću, oštrinom katkada, zavjetovao se, kudio, tražio zagovor, ali i revoltiran prizorom koji je zatekao reagirao snažno i afektivno, rugao se i navijao. Svom silinom emocija.

„Daj i meni neki so(l)din, Miko, tako ti Boga!“

„Daj i meni neki novčić, Miko, tako ti Boga!“

(Grafit u crkvi Sv. Nikole na groblju u Rakotulama, XV. st. Slikarija prikazuje sv. Nikolu („Miko“ odnosno „Mikula“ tj. „Nikola“) kako dariva tri siromašne djevojke, a potaknut viđenim grafoman zaziva sv. Nikolu i moli da i njemu udijeli novčić.

„Vraže neč(a)stivi“

„Vraže nečastivi!“

(Grafit u crkvi sv. Marije na Škrilinama kraj Berma, XV.-XVI. st., Grafit je smješten na sjevernome zidu, na prikazu sv. Juraja dok ubija zmaja i to nad zmajevom glavom.)⁴⁸

„Osal. Ne bij osle tega sv(eto)ga muža ki stvori nebo i zemlu i vse stvari ovega sveta i zna ti o nebore dumaе to stvorenje tvoe i činiš mu stvari takove“

„Magarac! Ne tuci magarče toga svetoga čovjeka koji je stvorio nebo i zemlju i sve stvari ovoga svijeta i zna ti misli taj stvoritelj tvoj i činiš mu stvari takve!“

(Grafit crkve Sv. Trojstva u Hrastovlju, XVI.st., na zidnim slikama majstora Ivana iz Kastva, točnije na prikazu Krista pred Pilarom, grafoman reagira na sliku bičevanja Krista).⁴⁹

„Udri Miho!“

„Idi, Sotono, kako pisano je.“

„Udari Miho!“

„Idi, Sotono, kako je napisano!“

⁴⁸ Isto. Str. 82.

⁴⁹ Isto. Str. 184.

(Crkva Sv. Marije na Škrilinama kraj Berma, grafiti iz XVI. st. , ugrebani su na likovima sv. Mihaela arkandela koji se bori sa Sotonom, ovim riječima vjernici reagiraju na borbu Dobra i Zla i pozdravljaju premoć anđela nad đavlom.)⁵⁰

„Vraže, Irude nečistivi! Pošto bojiš se Gospoda Boga tvojega?“

„Lotre Irude nečisti zač s tolik dece storil pogubit!“

„Vraže, Irude nečisti! Bojiš li se Gospoda Boga tvojega?“

„Lotre Irude nečisti zašto si toliko naredio djece pogubiti!“

(Grafiti se nalaze u crkvi Sv. Marije na Škrilinama kraj Berma, grafiti su iz XVI. st., nalaze se na južnom zidu na prikazu „Nevine dječice“ odnosno pokolja nevine dječice koje je Herod naredio, povici s grafita upućeni su njemu.)

Širok je dijapazon tematike glagoljskih grafita, sve su svakodnevne preokupacije, stanja emocije i događaji na njima zapisani. Svjetovno se stapa sa svetim, esencija čovjeka samog, njegovih nadanja i strahovanja nalazi se tamo, na tim zidovima. Sam ju je tamo zabilježio.

Iako je Istra regija s najvećom gustoćom glagoljskih grafita uparanih na srednjovjekovnim sakralnim zidnim slikarijama, upravo na liburnijskoj obali nalazimo rijedak slučaj s tri potvrđena lokaliteta na jednome mjestu - Lovranu.

Radi se o vrelu glagoljskih grafita koji su, od čak tri lovranske crkve, najviše koncentrirani u župnoj crkvi svetoga Jurja. Samim time Lovran predstavlja i prvorazredno svjedočanstvo kontinuiteta života na ovim prostorima, kao i nastojanja da se on zabilježi.

⁵⁰ Isto. Str. 92.

6. Glagoljski grafiti u Lovranu

Lovran je gradić duge i bogate povijesti i najstarije obalno naselje izniklo na istočnim strmim padinama Učke smjestivši se neposredno uz more. Ime je dobio prema lovoru (lat. *laurus nobilis*), samonikloj biljci koja u izobilju raste u ovome kraju. Opasan zidinama i bastionima do danas je sačuvao svoju srednjovjekovnu koncepciju čiju povijesnu jezgru čini stari grad koji i danas kao i nekada vrvi životom.⁵¹

Zanimljivo kako je Lovran, za razliku od drugih gradića na Liburniji, u ono vrijeme bio pod upravom Pazinske grofovije i u mnogočemu se to danas prepoznaje. Kada sagledavamo iz perspektive pismenosti, kulture i umjetnosti u lovranskim crkvama, osobito u župnoj crkvi svetoga Jurja, nailazimo na iste one elemente majstorskih radionica koje su djelovale u Pazinu, u samome srcu Istre, što govori u prilog ovim vezama.

U ovome će se radu istaknuti Lovran kao mikrolokacija koja se sa svoje tri sakralne građevine u kojima su nađeni, što fragmentarno što u cijelosti, ostaci zidnoga slikarstva kao i tragovi pismenosti same, u vidu glagoljskih grafita, ističe i izdvaja kao jedinstven fenomen na ovome području, ali i šire, u okviru europskog kulturnog kruga kojem pripada.

6.1 Crkva Sv. Trojstva

Crkva Svetoga Trojstva najstarija je i najljepša sakralna građevina Lovranšćine. Izgrađena je još u doba romanike, smještena van gradskih zidina i opasana grobljem. Tri su crkvice nekada okruživale staro lovransko groblje, a do danas je sačuvana samo ova u kojoj se nalazi grob lovranskoga župnika Gašpara Bekarića iz 1595. godine sa uklesanim glagoljskim natpisom.⁵²

6.2 Crkva Sv. Ivana

Unutar zidina Staroga grada, zaklonjena labirintom uličica smjestila se crkva Sv. Ivana. U XIV. st. lovranska bratovština Svetog Ivana Krstitelja podigla ju je na temeljima romaničke crkvice iz XII. st. i posvetila ju svome titularu.

U crkvici su pronađene slikarije sa scenama iz života Svetog Ivana Krstitelja i to sasvim slučajno, prilikom uvođenja električne instalacije kada su se ispod slojeva žbuke počeli nazirati tragovi boje. Radovi su tada obustavljeni i počelo se sa restauracijom i konzervacijom fresaka. Slikarije datiraju u XV. st., a pripisuju se dvojici majstora. Smatra se kako je prvi, vještiji majstor započeo sa oslikavanjem građevine koju je potom drugi majstor, rustičnijeg

⁵¹ Upoznajte Lovran. <http://www.tz-lovran.hr/upoznajte.html> (28.9.2019.)

⁵² Spomenici. <http://opcinalovran.hr/index.php/spomenici/> (28.9.2019.)

izraza dovršio.⁵³ U ovoj je crkvi pronađen dosad najstariji grafit ne samo u Lovranu već i na području čitavoga Sjevernog Jadrana (Slika 7.).

Slika 7. Grafit iz crkve sv. Ivana u Lovranu, XIV. st.

Izvor: Žubrinić, D. Hrvatski glagoljaški nadpisi otkriveni nakon 1982. 2017.
<http://www.croatianhistory.net/etf/glf.html#lovran> (28.9.2019.)

„Se pisah na Petrovu mašu ja Z?M-INA“

„Zapisao sam na Petrovu misu ja Z?M-INA“

Grafit datira iz XIV. st. i jednostavno je svjedočanstvo prisutnosti jednoga grafomana, običnoga čovjeka, na određenom mjestu u određenom trenutku u vremenu.

Unutrašnjost crkve skriva još tek fragmentarno očuvanih i još neodgonetnutih grafita, što samo govori u prilog tome kolika je važnost daljnjeg rada na održavanju, restauraciji i konzervaciji kako se ovakva vrijedna povijesna svjedočanstva ne bi prepustila zubu vremena koji ih već stoljećima polako, ali sigurno nagrizava, i tako zauvijek izgubila.⁵⁴

⁵³ Bistrović, Ž. Kulturno-povijesna važnost crkve Sv. Ivana u Lovranu : prilog problematici srednjovjekovne povijesti Lovrana. // Zbornik Lovranščine / glavni urednik Igor Eterović. Lovran : Katedra Čakavskog sabora Lovran, 2010. Str. 270-273.

⁵⁴ Tim više što su ovi grafiti pronađeni naknadno što potvrđuje da se rad na otkrivanju istih zasigurno treba nastaviti i da su Fučićevi „Glagoljski natpisi“ svojevrsna kronologija i katalog glagoljskih natpisa i grafita Hrvatske samo temelj za nastavak rada na tome polju.

6.3 Crkva Sv. Jurja

S pravom možemo reći da se sva posebnost srednjovjekovnog pučkog izričaja koncentrirala na oslikanim zidovima župne crkve Sv. Jurja u Lovranu, na glavnom gradskom trgu, u samoj povijesnoj jezgri grada Lovrana.

Ova je izvorno romanička građevina više puta prerađivana i dograđivana, posljednji puta u vrijeme baroka kada je crkva dobila zvonik. U ovoj je crkvi sačuvan najcjelovitiji ciklus zidnih slika na čitavoj Liburniji, i na njenim su zidovima nalazimo iste one motive kao u kapeli sv. Marije na Škrilinama kraj Berma što ukazuje kako su iste majstorske radionice oslikavale ove crkve, a same slikarije slove za jedne od najljepših u čitavom opusu srednjovjekovnog zidnog slikarstva Hrvatske. Za dataciju samih slika poslužili su glagoljski grafiti. Prema najstarijem od njih smještamo ih u period od 1470. do 1479. godine. Upravo su glagoljski grafiti bili ti koji su na sveto stavili svjetovni pečat. Nalazimo ih rasute po slikarijama i ugrebane u visini do koje je ruka vjernika mogla dosegnuti, što stojeći na podu, što popevši se na crkvene klupe. Ukupno ih je 48⁵⁵. Tematikom se razlikuju, no spadaju u karakterističan repertoar glagoljskih grafita, odnosno na ovim zidovima nailazimo zbir svih prikazanih kategorija i svega onoga što je preokupiralo srednjovjekovnog stanovnika ovih krajeva. Slikarije u župnoj crkvi sv. Jurja zajedno sa pripadajućim grafitima predstavljaju srednjovjekovni mikrokozmos i u svoj svojoj punini opisuju stanje duha onoga vremena.

U nastavku će se prikazati prema njihovom sadržaju, odnosno porukama koje su na njima zabilježene.

6.3.1 Godine

Od tih 48 zabilježenih grafita najbrojniji su oni koji bilježe samo godine, njih 14, bilježeni su glagoljicom.

Iščitani zapisi bilježe razdoblje od preko stotinu godina, s obzirom na to da je najstarija upisana godina 1479., a najmlađa 1620.

„Č F M“ (transliteracija na latinicu)

„1560“.

Glagoljski grafit na prizoru „Raspeća“, 78x169cm, na ljubičastoj Kristovoj haljini, označava 1560. godinu.⁵⁶

Stoga je evidentno je da je potreba bilježenja godine imala važno mjesto u svijesti ljudi, kao potreba za neko buduće sjećanje na trenutak jedne sadašnjosti, odnosno kao podsjetnik za eventualni ponovni dolazak na isto mjesto.⁵⁷

⁵⁵ Fučić, B. Glagoljski natpisi. Zagreb : JAZU, 1982. Str. 231.

⁵⁶ Isto. Str. 234.

6.3.2 Potpisi, svjedočanstva prisutnosti mjestu u vremenu

Naravno, osim pukog bilježenja godine kada su se tu zatekli, istaknuto mjesto zauzimaju i sami potpisi kojim se bilježi potpisnikovo prisustvo u nekom vremenu na nekom prostoru. Tu se nalazi i mlado i staro, i žakni i dijaci, i župnici koji bilježe svoj prolazak kroz mjesto ili datum svoje mlade mise. U ovu su kategoriju uključeni i nedovršeni grafiti koji počinju sa „*To pisa.*“ iako nije do kraja zabilježeno tko. Obuhvativši sve, ovo čini drugu po redu najbrojniju skupinu sa 12 grafita te tematike.

„1496, sektembra 12. Dan kada be tu Flebuš Kršanar.“

„12. rujna 1496. Kada je tu bio Flebuš Kršanar“

Grafit na prikazu „Raspeća“, na ljubičastoj Kristovoj haljini, na goljoj nozi vojnika koji baca kocku. XV. st., 71x162cm. ⁵⁸

„1522. god žup(a)na Franula Mravić“

„1522. godina župana Franula (Franjo) Mravića“

Grafit na prikazu „Raspeća“, na ljubičastoj Kristovoj haljini, desno kod koljena prvog vojnika. XV. st., 116x162cm. ⁵⁹ Ovim je grafitom župnik vjerojatno obilježio godinu koje je boravio u lovranskoj crkvi.

„1551. To pisa žakan Mikula“

„1551. pisao je žakan Mikula (Nikola)“

Također grafit na prikazu „Raspeća“, na ljubičastoj Kristovoj haljini, desno od koljena prvoga vojnika. XVI. st., 123x167cm. ⁶⁰

⁵⁷ Zaradija-Kiš, A. Lovranski glagoljaški grafiti-posebnost pučkog izričaja // Zbornik Lovranščine / glavni urednik Igor Eterović. Lovran : Katedra Čakavskog sabora Lovran, 2012. Str. 239.

⁵⁸ Fučić, B. Glagoljski natpisi. Zagreb : JAZU, 1982. Str. 234.

⁵⁹ Isto. Str. 235.

⁶⁰ Isto. Str. 235.

„1556. Tu beh e p(o)p Vicenc Brnković z Berma.

„1556. tu sam bio ja pop Vicenc Brnković iz Berma“

Grafit na prikazu „Raspeća“, smješten iznad nogu trećeg vojnika, XVI. st., 169x167cm.

Svi se ovi grafiti nalaze na prikazu „Raspeća“, smješteni otprilike na istom području, oko nogu vojnika.

6.3.3 Komentari, dosjetke, podvale

Iz ovih se grafita iščitavaju odnosi među ljudima, netrpeljivosti, mali, zlobni i pakosni komentari. Uočavaju se reagiranja na slike sa zidova i emotivne reakcije koje te slike u gledatelju bude. Ukupno ih je 11.

„To pisa žakan Marko Mravić““

„Ki voli pit vino nego vodu“

„Ki to pisa prebivaj v Božjo(j) miloste va veki, amen!“

„To je pisao žakan Marko Mravić“

„Koji više voli piti vino nego vodu“

„Tko je to napisao neka prebiva u Božjoj milosti uvijek, amen!“

Grafit na prikazu „Raspeća“ pored lika trećeg vojnika. 168x172cm.⁶¹ Iz njega iščitavamo kako su srednjovjekovni stanovnici ovoga kraja voljeli popiti te je vrlo vjerojatno da su na potpis grafomana Marka sljedeća dva retka dopisana od strane druge, odnosno treće osobe.

„E Luka pisah to na dan svete Marie“

„Osal! 1522.“

„Ja Luka pisah to na dan svete Marije“

„Magarac! 1522.“

Grafiti na prikazu „Raspeća“, preko natkoljenice drugog i trećeg vojnika. XV. st., 147x179cm.⁶² Potonji grafit opisuje što neka druga osoba misli o iznad potpisanome Luki. Ovakvi i slični grafiti puno govore o međusobnim odnosima, neslaganjima te

⁶¹ Isto. Str. 239.

⁶² Isto. Str. 237.

netrpeljivostima. Ismijavaju i podrugljivo pa čak i pakosno komentiraju druge osobe ne obazirući se na sakralni ambijent u kojem se nalaze.

6.3.4 Moralne poruke

Na crkvenim su zidovima zabilježene i moralne poruke koje su progovarale vjernicima. Riječ je o naputcima za život, o moralnim i etičkim vrlinama.. Evidentirano je 6 grafita takve tematike.

„To govore mrtvi živomu ča me gledaš ale ča se čudiš ale ne znaš da sam bil i es'včera, kako si ti danas a ti očeš bit zutra (k)ako sam es' danas 1549. To pisa žakan Marko.“

„To govori mrtvi živom: „Što me gledaš i što se čudiš?“ „Što ne znaš, da sam i ja bio jučer kakav si ti danas, a ti ćeš biti sutra kakav sam ja danas“. 1549. pisao je žakan Marko.“

Grafit se također nalazi na prikazu „Raspeća“, na tlu na ljubičastoj Kristovoj haljini, ispod srednjeg vojnika. XVI. st., 129x172cm. Na grafitu se nalazi dijalog između živoga i mrtvoga, ikonografskog obrasca kasnoga srednjega vijeka kada je atmosfera bila takva da je svakodnevna prevladavajuća misao bila ona o prolaznosti života i neizbježnosti smrti.⁶³

„Budi veran, ne neveran“

„Budi vjeran, ne nevjeran“

Grafit na prizoru „Raspeća“, na tamnozelenoj pozadini, desno od pete trećeg vojnika. XVI. stoljeće, 180x166cm. Ukazuje na važnost vjernosti i odanosti kao jednu od najvažnijih ljudskih moralnih vrijednosti.⁶⁴

„Dobro e j d nre vo vari (?)

dobro e d ... r

i brati e lipo živit zaedno“

⁶³ Isto. Str. 236.

⁶⁴ Isto. Str. 239.

„Dobro je... dobro je... i braći je lijepo živjeti zajedno“

Grafit se nalazi na južnome zidu, na legendi o svetome Jurju, odnosno na prikazu „Mučenja u kotlu“. Smješten preko samog kotla i vatre. XV.-XVI. st., cca 287x202 cm. Sam je grafit parafraza psalma 133 koji glasi „*Gle, kako je dobro i kako je mило kao braća živjeti zajedno*“.⁶⁵

6.3.5 Kronika epidemije

Iznimno važno povijesno svjedočanstvo onoga vremena jest grafit koji je zabilježio veliku epidemiju koja je zahvatila grad i odnijela mnogo ljudskih žrtava

„Va ime Boži(e) i d(e)vi Marie, amen. 1558, miseca sektebra na dan 14. ta dan se v Lovrane javi nagla smert i umre do 50 ljudi“

„U ime Božje i djevice Marije, amen. 1558, 14. dana mjeseca rujna u Lovranu se pojavila nagla smrt i umrlo je do 50 ljudi.“

Grafit se nalazi na prizoru „Raspeća“ na tamnozelenoj pozadini i prsima drugog vojnika koji baca kocku. XVI. st., 152x195cm. Kroničarska vijest o epidemiji i pomoru koji je odnio toliko života. Znak križa je urezan ispred imena grada Lovrana.⁶⁶ Iako se smatra da je toliko broj ljudi odnijela kuga to se ne može sa sigurnošću ustvrditi s obzirom na to da se tada nije vodila evidencija o bolestima, no vrlo je vjerojatno riječ bila o pjegavcu, malariji, dizenteriji ili nekoj od sličnih bolesti.⁶⁷

6.3.6 Glagoljski abecedariji

Da bi sve navedeno mogli zapisati najprije su morali izvježbati pisanje slova. Stoga je važna činjenica da su na oslikanim zidovima pronađena čak 4 glagoljska abecedarija.

Glagoljski abecedarij sam po sebi izrazito je važno svjedočanstvo pismenosti same. Najstariji takav, *Ročki glagoljski abecedarij*, datira još u XII. st. i odražava „formativno razdoblje“ hrvatske glagoljice⁶⁸, a oni sami predstavljaju kontinuitet pismenosti na ovim područjima i neizmjernu važnost samog opismenjavanja.

⁶⁵ Isto. Str. 240.

⁶⁶ Isto. Str. 235.

⁶⁷ Zaradija-Kiš, A., Fatović-Ferenčić, S. Bje morja – glagoljski zapis popa Šimuna Grebla iz 1512. godine. // Roč i Roščina / urednik Božo Jakovljević. Pazin : „Josip Turčinović“, 2007. Str. 60.

⁶⁸ Fučić, B. Glagoljski natpisi. Zagreb : JAZU, 1982. Str. 304.-305.

Navesti će se dva primjera:

Jedan se nalazi na prizoru „Raspeća“, na zelenoj pozadini, s desne strane ramena trećeg vojnika. Smješta se u $\frac{3}{4}$ XV. st., nakon dovršetka zidnih slika, odnosno iza 1479. godine. Veličine je 178x185cm. Također je evidentno da je pisan rukom nekog vježbenika, početnika, s obzirom na to da je slovo „N“ napisano kao zrcalna slika, što je česta početnička greška u pisanju. Zanimljivo da je to slučaj i danas, odnosno ista je problematika pisanja slova „N“ i među današnjim učenicima koji tek počinju učiti pisati. Međutim ono što je vrlo bitno spomenuti jest da je ovo potpuni azbučni niz, odnosno da sadrži sva slova, njih 33, koja su tada bila u upotrebi.⁶⁹ (Slika 8.)

Slika 8. Potpuni glagoljski abecedarij

Foto: Mihovilić, I., 30.9.2019.

Na slici 9. prikazan je nepotpuni glagoljski abecedarij također se nalazi na prikazu „Raspeća“ Vincenta iz Kastva, na nozi trećega vojnika. Označava nedovršen azbučni niz, odnosno ispisana su slova od A do P, s time da su sva slova precrtana zasigurno kao znak nesigurnosti odnosno neuspješnosti radi loših proporcija slova i neporavnatosti retka započetog ispisivanja.⁷⁰ Vrijeme nastanka jest negdje između XV.-XVII. st., veličina je 161x157cm.⁷¹

Iz izloženog spektra glagoljskih grafita koji se nalaze u župnoj crkvi sv. Jurja u Lovranu, a još i više kada uzmemo u obzir i ostale dvije lovranske crkve s grafitima koje je još potrebno adekvatno istražiti, evidentno je da je Lovran dragocjena riznica srednjovjekovnog glagoljanja na Liburniji i kolijevka zapisanog svjedočanstva one male, svakodnevnice povijesti, onih malih, običnih, za službenu povijest skoro pa i nebitnih ljudi, a toliko dragocjenih.

⁶⁹ Isto. Str. 238.

⁷⁰ Žagar, M. Lovranski glagoljski abecedarij // Zbornik Lovranščine /glavni urednik Igor Eterović Lovran : Katedra Čakavskog sabora Lovran, 3.1., 2014. Str. 69.

⁷¹ Fučić, B. Glagoljski natpisi. Zagreb : JAZU, 1982. Str. 327.

Slika 9. Nepotpuni glagoljski abecedarij

Foto: Mihovilić, I., 30.9.2019.

7. Glagoljski grafiti jučer-danas-sutra

U ovome će se poglavlju dati pregled dosadašnjih istraživanja, saznanja i aktivnosti na polju očuvanja glagoljskih grafita i njihova prepoznavanja kao dragocjenog dijela hrvatske baštine i obilježja istarskog srednjovjekovlja. Prikazati će se istraživanje provedeno na temu valorizacije glagoljskih grafita u lokalnoj zajednici, u smislu valorizacije prošlosti u sadašnjosti, pri čemu je za primjer uzet Lovran kao vrelo glagoljskih grafita.

7.1 Pregled aktivnosti na polju očuvanja glagoljskih grafita

Tokom godina ovome se specifikumu lovranskog srednjovjekovlja pristupalo na više načina. Sagledavan je iz više kutova, s više aspekata, od jezičnog, povijesnog, povijesno-umjetničkog, etnološkog, kulturološkog pa čak i do medicinskog, odnosno mediko-historiografskog.

Interes za ovaj dio lovranske baštine osim onoga prvoga prepoznavanja Branka Fučića koji je u svojim djelima „Istarske freske“⁷² i „Glagoljski natpisi“⁷³ obuhvatio i Lovran, započinje 50-ih godina 20. st. kada na čelo Konzervatorskog zavoda u Rijeci dolazi Iva Perčić. Tada započinju prvi konzervatorsko-restauratorski zahvati na zidnim slikama koji su prema dostupnoj dokumentaciji trajali od 1952. do 1958. godine.⁷⁴

Neizbježno, tokom nekoliko desetljeća djelovanjem različitih čimbenika dolazi do promjena na slikarijama te ponovno, 2009. godine, otpočinju radovi na njima. Radove je izvodio Hrvatski restauratorski zavod pod pokroviteljstvom Ministarstva kulture Republike Hrvatske kroz program zaštite kulturnih dobara, a trajali su sve do 2015. godine.⁷⁵

Kada je riječ o zaštiti, očuvanju, promociji i brendiranju ovoga dijela hrvatske baštine neizostavan je trud i zalaganje Vesne Girardi Jurkić, nekadašnje ravnateljice Arheološkog muzeja u Puli. Još 1989. godine na poziv Kulturno informativnog centra SFRJ u New Yorku realizirala je izložbeni projekt *Iz umjetničke riznice Istre*. Taj je projekt rezultirao katalogom izložbe *Iz riznica umjetnosti Istre* kojim je dan presjek života i običaja istarskog čovjeka u periodu nastanka *Istarskih fresaka* i glagoljskih grafita.

Novo je tisućljeće donijelo i novi zamah u očuvanju srednjovjekovnog obilježja ovih krajeva. 2011. godine u Palači Gerbas u Rijeci predstavljena je izložba *Srednjovjekovne freske Sjevernog Jadrana* kojom su javnosti predstavljeni rezultati zahvata koji su obavljani na zidnim slikama i grafitima na području Sjevernog Jadrana unazad desetak godina.

⁷² Fučić, B. *Istarske freske*. Zagreb : Zora, 1963.

⁷³ Fučić, B. *Glagoljski natpisi*. Zagreb : JAZU, 1982.

⁷⁴Krulić, K. Konzervatorsko-restauratorski radovi na zidnim slikama u crkvi Sv. Jurja u Lovranu // Zbornik Lovranščine / glavni urednik Igor Eterović. Lovran : Katedra Čakavskog sabora. 4. 1., 2016. Str. 237.

⁷⁵ Isto. Str. 238.

Godina 2011. bila je godina koja je obilovala aktivnostima na ovome području. Interes za samu materiju se povećava i ekspandira čemu svjedoči i dvojezična foto monografija *Šareni trag Istarskih fresaka* autora Željka Bistrovića, novi multimedijalni cjeloviti pregled ove baštine. Autor, Željko Bistrović, i sam zaljubljenik u freske i glagoljske grafite, istraživač i entuzijast, zaslužan je za dokumentiranje fresaka i glagoljskih grafita pronađenih u crkvi Sv. Ivana u Lovranu⁷⁶, što samo govori u prilog tome da je još dobar dio grafita i natpisa još ne protumačen, a zasigurno još i neotkriven, no govori i o tome da se na tome polju i dalje neumorno radi.

Foto monografija *Šareni trag Istarskih fresaka* nastala je u sklopu projekta REVITAS-*revitalizacija istarskog zaleđa i turizma u istarskom zaleđu*. U sklopu samoga projekta predstavljena je i internetska stranica <http://revitas.org>⁷⁷ kojom se može krenuti u virtualnu šetnju šarenim tragom Istarskih fresaka kao i *Kuća Istarskih fresaka* u Draguču, čime se ide ka tome da Istarske freske i glagoljski grafiti postanu baština pod zaštitom UNESCOa. Inicijalni projekt REVITAS, dobio je i svoju nadgradnju u projektu REVITAS II koji je dalje razvijao mrežu multimedijalnih posjetiteljskih centara, a sve u svrhu daljnjeg istraživanja baštine, revitalizacije iste te turističke ponude i buđenja zanimanja za ovu specifičnost istarskog kraja.

Nanovo pobuđen interes unazad par godina što se konkretno samoga Lovrana tiče donosi nam nekoliko radova na temu lovranske glagoljice, glagoljanja i glagoljskih grafita ne jednome mjestu. Stoga imamo pregledni rad o dosadašnjoj istraženosti lovranske glagolitice⁷⁸ naslova *Lovranska glagolitica i dosadašnja istraženost* autorice Ivane Sanković iz 2010. godinom, zatim pojedinačan interes isključivo za lovranske glagoljske abecedarije⁷⁹ u radu Matea Žagara *Lovranski glagoljski abecedariji* iz 2014. godine, sagledavanje glagoljskih grafita sa etnografskog i etnološkog aspekta kao posebnosti pučkog izričaja⁸⁰ u radu dr.sc. Antonije Zaradija-Kiš iz 2012. godine, ali i interes sa aspekta medicinske historiografije⁸¹ dvojice autora: Igora Eterovića i Roberta Doričića naslova *Medicinski elementi u župnoj crkvi svetog Jurja u Lovranu* iz iste te godine.

Interes za materiju i sam rad na njoj je zaista velik, no uz sva ta htjenja i entuzijazam, konkretne rezultate nije moguće ostvariti bez iznimne susretljivosti vlč. Matije Rašpice, župnika u Lovranu, kao i njegovog prethodnika, vlč. Franje Vitezića.

⁷⁶ Bistrović, Ž. Kulturno-povijesna važnost crkve Sv. Ivana u Lovranu: prilog problematici srednjovjekovne povijesti Lovrana. // Zbornik Lovranščine / glavni urednik Igor Eterović. Lovran : Katedra čakavskog sabora, 1., 2010. Str. 256-279.

⁷⁷ REVITAS. <http://revitas.org/hr/> (1.10.2019.)

⁷⁸ Sanković, I. Lovranska glagolitica i dosadašnja istraženost. // Zbornik Lovranščine / glavni urednik Igor Eterović. Lovran : Katedra Čakavskog sabora, 1. 1., 2010. Str. 291-300.

⁷⁹ Žagar, M. Lovranski glagoljski abecedarij // Zbornik Lovranščine / glavni urednik Igor Eterović. Lovran : Katedra Čakavskog sabora Lovran, 3. 1., 2014. Str. 67-76.

⁸⁰ Zaradija-Kiš, A. Lovranski glagoljaški grafiti-posebnost pučkog izričaja // Zbornik Lovranščine / glavni urednik Igor Eterović. Lovran : Katedra Čakavskog sabora Lovran, 2. 1., 2012. Str. 239-254.

⁸¹ Eterović, I., Doričić, R. Medicinski elementi u župnoj crkvi svetog Jurja u Lovranu. // AMHA – Acta medico-historica Adriatica. 10, 2(2012), str. 185-212.

<https://repository.medri.uniri.hr/islandora/object/medri%3A1144/datastream/FILE0/view> (20.10.2019.)

Koliko je nevjerojatna, toliko je i činjenica koja oduševljava da je na tako malom području toliko predanih proučavatelja, istraživača i zaštitnika svjedočanstva povijesti ovoga kraja, svjedočanstava koja unatoč tome što ovdje na istim ovim zidovima urezana već stoljećima stoje, još imaju toliko toga za ponuditi, otkriti i reći. Ne samo da se da još uvijek nailazimo na do sada još neotkrivene zapise već se otkrivaju i nove dimenzije onih već otprije poznatih, a tako davno zapisanih.

Rijeka je postala europska prijestolnica kulture 2020. godine, planova je mnogo i zahuktavaju se⁸², a glagoljica će neizostavno, čvrsta i postojana, srednjovjekovna i izvorna, navući ruho 21. stoljeća. Ruho moderno i novo, suvremeno, koje će se ogledati u organiziranju glagoljaških škola, radionica, tečajeva, kojima će se obuhvatiti sve generacije i tehnike kako bi na što bolji način prezentirali dragocjenost ovoga područja, čuvali ju i njegovali, zaštitili i brendirali kao specifikum i potpis ovoga kraja i njegovih ljudi, ali i Hrvatske same, u koheziji prošlosti i sadašnjosti, kao zalag za budućnost, onima koji će tek doći.

7.2 Istraživanje valorizacije glagoljskih grafita u lokalnoj zajednici

U ovome će se poglavlju u radu dati prikaz istraživanja valorizacije glagoljskih grafita u Lovranu u smislu valorizacije prošlosti u sadašnjosti u lokalnoj zajednici.

7.2.1 Ciljevi i svrha istraživanja

Ovo je istraživanje provedeno radi dobivanja sveukupne slike o valorizaciji glagoljskih grafita u lokalnoj zajednici čiju kulturnu, povijesnu i pisanu baštinu oni sačinjavaju.

Ciljevi istraživanja jesu ustanoviti:

- jesu li sudionici ispitivanja, predstavnici mjerodavnih ustanova lokalne zajednice, upoznati sa postojanjem glagoljskih grafita u Lovranu
- jesu li i na koji način glagoljski grafiti valorizirani u tim ustanovama
- što se čini na daljnjem prepoznavanju glagoljskih grafita u okviru ustanove u kojoj sudionici ispitivanja djeluju
- koje bi se aktivnosti mogle poduzeti u lokalnoj zajednici u svrhu popularizacije glagoljskih grafita kao jedno od obilježja grada Lovrana
- mogu li se povezati sa današnjim grafitima
- postoji li prostor za dodatnu valorizaciju glagoljskih grafita kroz program EPK Rijeka 2020.

⁸² Fiuman.hr. Rijeka krenula s predstavljanjem kulturnog programa epk u 2020 godini. (10.9.2019.)
<https://www.fiuman.hr/rijeka-krenula-s-predstavljanjem-kulturnog-programa-epk-u-2020-godini/> (2.10.2019.)

7.2.2 Metodologija i uzorak

Ovome se istraživanju pristupilo metodom individualnog intervjua koji je prethodno najavljen što elektroničkom poštom, što telefonski, a sam je razgovor vršen osobno, “licem u lice”. Prilikom razgovora ispitanicima su postavljena ista pitanja. Za potrebe istraživanja ispitan je po jedan mjerodavan djelatnik sljedećih ustanova:

- Katedra čakavskog Sabora Lovran
- Osnovna škola “Viktor Car Emin” Lovran
- Turistička zajednica općine Lovran
- Ogranak Gradske knjižnice i čitaonice “Viktor Car Emin” Opatija u Lovranu
- Župni ured Lovran

Ispitanici predstavljaju svrsishodan uzorak na temelju kojeg je provedeno istraživanja.

7.2.3 Rezultati istraživanja

Intervjui su vođeni u periodu od 21. do 25. listopada 2019. prilikom kojih je ispitanicima postavljeno 6 niže navedenih pitanja:

- 1) Jeste li upoznati sa postojanjem glagoljskih grafita u Lovranu?
- 2) Jesu li glagoljski grafiti valorizirani u Vašoj ustanovi i na koji način?
- 3) Prema Vašem mišljenju na koji bi se način glagoljski grafiti mogli dodatno valorizirati u lokalnoj zajednici?
- 4) Na koji je način do sada iskazan interes za glagoljske grafite?
- 5) Prema Vašem mišljenju može li se povući paralela sa današnjim grafitima koje nalazimo na zidovima i fasadama?
- 6) Postoji li prostor za dodatnu valorizaciju i prepoznavanje glagoljskih grafita u sklopu programa EPK – Europska prijestolnica culture Rijeka 2020.?

Na pitanje broj 1 *Jeste li upoznati sa postojanjem glagoljskih grafita u Lovranu?* svi su ispitanici pružili potvrdan odgovor.

Na pitanje broj 2 *Jesu li glagoljski grafiti valorizirani u Vašoj ustanovi i na koji način?* ispitanici su odgovorili na sljedeći način:

Katedra čakavskog sabora Lovran:

„Da, kroz rad naše udruge (govorim kao Predsjednik Katedre Čakavskoga sabora Lovran) na kulturnoj valorizaciji (predavanje na znanstvenom skupu u Lovranu 2013. god., rad na QR kodovima u Starom Gradu) i kroz izdavačku aktivnost (članci u Zborniku Lovranščine br. 1, br. 2 i br. 3).“

Osnovna škola “Viktor Car Emin” Lovran:

„Jesu, prilikom obrađivanja glagoljice u 6. razredima osnovne škole, ali i ranije.. Kroz nastavu hrvatskog jezika i književnosti, povijesti, likovne kulture, također terensku nastavu u kojoj se učenike vodi do župne crkve u Lovranu u suradnji sa župnikom te pokazuju grafiti na freskama. Osim toga, djecu vodimo i na terensku nastavu u Hum i Roč sve u sklopu obrađivanja nastavnog sadržaja na temu glagoljice.“

Turistička zajednica općine Lovran:

„Da, o njima se može saznati na našim internetskim stranicama, također u brošurama i katalozima, u suradnji sa Katedrom Čakavskoga sabora Lovran postavljeni su QR kodovi koji omogućuju zainteresiranima da saznaju nešto više ukoliko to žele.“

Ogranak knjižnice „Viktor Car Emin“ Opatija u Lovranu:

„Da, jesu, u našem knjižničnom fondu, a osobito u njegovoj zavičajnoj zbirci mogu se naći brojne informacije o glagoljskim grafitima. Također, kroz suradnju sa drugim ustanovama, znanstvenicima i pojedincima te kroz razne izložbe i predavanja na temu.“

Župni ured Lovran:

„S obzirom na to da se nalaze unutar župne crkve sv. Jurja mogu se razgledati prije ili za vrijeme mise, te prema dogovoru, ljeti je crkva također otvorena za razgledavanje u 7. i 8. Mjesecu. Druge su dvije crkve u pravilu zatvorene za posjetitelje.“

Na postavljeno pitanje o valorizaciji unutar ustanova svi su ispitanici odgovorili u skladu sa djelatnosti koju obavljaju i ustanovom koju predstavljaju.

Na pitanje broj 3 *Prema Vašem mišljenju na koji bi se način glagoljski grafiti mogli dodatno valorizirati u lokalnoj zajednici?* ispitanici su odgovorili na sljedeći način:

Katedra čakavskog Sabora Lovran:

„Stalno promišljamo tu temu, ali neke od opcija su: radionice s djecom (posebno preko vrtića i škola), izložbe, edukativna predavanja i interaktivne radionice u kulturnim punktovima (npr. knjižnice, izložbeni prostori itd.), umjetnička valorizacija i prezentacija baštine itd.“

Osnovna škola “Viktora Cara Emin” Lovran:

„Svakako bi mogli, mogli bi se primjerice organizirati Dani glagoljice, odnosno jače naglasiti sam taj sadržaj, iako učenici to već obrađuju unutar nastavnog programa.“

Turistička zajednica općine Lovran:

„Brošurama, katalozima, već su uvršteni u njih, zatim suvenirima. Primjerice turisti obično biraju magnete za suvenir gdje god dođu, pa možda ih uvrstiti na njih.“

Ogranak knjižnice „Viktor Car Emin“ Opatija u Lovranu:

„Organiziranjem radionica glagoljice na kojima bi učili pisati glagoljicom, u to uključiti vrtiće i škole, ali i stariju populaciju. Mislim da je bitna aktivna suradnja svih ustanova.“

Župni ured Lovran:

„Kroz škole i vrtiće.“

Na postavljeno pitanje o načinu na koji bi se glagoljski grafiti mogli dodatno valorizirati u lokalnoj zajednici svi su ispitanici odgovorili na sličan način, a taj je organiziranjem raznih edukativno-kreativnih radionica. Naglašavaju odgojno-obrazovne ustanove kao te koje bi ih trebale provoditi ili organizirati.

Na pitanje broj 4 *Na kakav je način do sada iskazan interes za glagoljske grafite?* ispitanici su odgovorili na sljedeći način:

Katedra čakavskog Sabora Lovran:

„Tek na znanstvenoj razini. Pretpostavljam da je to zbog preslabe popularizacije ovakvih tema u široj javnosti (kroz sve ove gore i druge aktivnosti).“

Osnovna škola “Viktor Car Emin” Lovran:

„Pa učenici se zainteresiraju, osobito ako im se gradivo približi na zanimljiv i interaktivan način, uostalom čim se ide na terensku nastavu, odnosno čim se nastavlja obavlja izvan same škole, to je učenicima zanimljivije.“

Turistička zajednica općine Lovran:

„Turisti se raspituju što je vrijedno za vidjeti. Tada ih između ostaloga, s obzirom na njihov interes, uputimo i u župnu crkvu svetoga Jurja gdje im ukažemo na freske iz XV. st. i glagoljske grafite. Također, u dogovoru sa župnikom crkva je otvorena za razgledavanje u srpnju i kolovozu ponedjeljkom, srijedom i petkom. Turistima također nudimo brošure i kataloge te ih upućujemo i na naše internetske stranice za više informacija.“

Ogranak knjižnice „Viktor Car Emin“ Opatija u Lovranu:

„U svome redovnom radu primamo informacijske upite što osobno, što putem elektroničke pošte o navedenoj temi. Većinom su to znanstvenici, učenici i studenti kojima su informacije potrebne za pisanje radova, zatim učitelji i sl.“

Župni ured Lovran:

„Većinom su to učenici, studenti, znanstvenici, znatiželjnici. I turisti, svakako, dođu pogledati crkvu, a onda saznaju i o postojanju fresaka i grafita iz XV. st. ili dođu upravo zbog toga, naglašavamo da je bitno ne dirati freske.“

Iz odgovora na postavljeno pitanje o načinu na koji je iskazan interes za glagoljske grafite vidljivo je kako svaka ustanova na upit o glagoljskim grafitima u Lovranu nudi informacije i odgovore u skladu sa područjem svoga djelovanja i opisom posla koji obavlja.

Na pitanje broj 5 *Prema Vašem mišljenju, može li se povući paralela sa današnjim grafitima koje nalazimo na zidovima i fasadama?* ispitanici su odgovorili na sljedeći način:

Katedra čakavskog Sabora Lovran:

„Donekle i da. Postoji članak u Zborniku Lovranščine, br. 2 koji tematizira to pitanje.“

Osnovna škola “Viktor Car Emin” Lovran:

„Može, donekle, no učenike treba malo navoditi kako bi došli do tog zaključka. Za njih je to nešto staro, ozbiljno, povijesno. Tek kad im se pročita, odnosno kada oni sami za zadaću dobiju zadatak pokušati iščitati sadržaj grafita shvate da su na zidovima upisane poruke svjetovne, svakodnevne tematike, šale i sl.“

Turistička zajednica općine Lovran:

„U osnovi njihove prirode može. A to je ostaviti svoj trag negdje.“

Ogranak knjižnice „Viktor Car Emin“ Opatija u Lovranu:

„Da, smatram da može, još i više ako znamo što je sve na njima zapisano, nema tu prevelike razlike. Potpisi, svjedočanstva nekog događaja, reagiranja na nešto i sl.“

Župni ured Lovran:

„Pa da, zapravo se i ne razlikuju toliko, nekad se i za glagoljske grafite koje nalazimo na zidnim slikama smatralo da su izraz vandalizma, danas na njih gledamo drugačije, kao na povijesna svjedočanstva.“

Na pitanje ispitanicima može li se prema njihovom mišljenju povući paralela sa današnjim grafitima koje nalazimo na fasadama građevina svi su ispitanici odgovorili na sličan način. Ispitanici se slažu da se uistinu donekle i može povući paralela sa današnjim grafitima. Što u smislu potrebe za bilježenjem prisutnosti nekome mjestu što u smislu iskazivanja određenoga stava, nezadovoljstva ili reagiranja na nešto. Ističe se odgovor kako na primjer učenici ne dolaze odmah do toga zaključka, već ih se treba malo navoditi. Također jedan od ispitanika ukazuje na članak u Zborniku Lovranšćine koji se dotiče postavljenog pitanja. Radi se o članku autorice Zaradija-Kiš naslova "Lovranski glagoljaški grafiti-posebnost pučkog izričaja". U članku autorica dovodi u svezu glagoljski grafit u župnoj crkvi sv. Jurja koji govori o ispijanju vina sa nedavnim grafitom u Lovranu koji tematizira istu problematiku.⁸³

Na pitanje broj 6 *Postoji li prostor za dodatnu valorizaciju i prepoznavanje glagoljskih grafita u sklopu programa EPK – Europska prijestolnica kulture Rijeka 2020.?* ispitanici su odgovorili na sljedeći način:

Katedra čakavskog Sabora Lovran:

„Mislim da svakako postoji. Glagoljica je jedna od po mom mišljenju najvažnijih dimenzija kulturne baštine koju bi trebali učiniti prepoznatljivom i široj javnosti te je valorizirati na bolji način. Napose su dobar primjer gradići Liburnije koji s ponosom mogu reći da su domaćini različitih listina, spisa, glagoljskih grafita itd. Dovoljno je samo spomenuti lovransku Kvadernu, "mošćenički" Kožljački razvod i grafite u lovranskoj crkvi Sv. Jurja kao prvoklasne višedimenzionalne (povijesne, jezične, općekulturne, socijalne, pravne itd.) dokumente prošlosti. Uvijek postoji prostor za dodatnu valorizaciju, osobito kulturne baštine kao posebnosti određenoga mjesta, pa tako i ovoga.“

Osnovna škola „Viktor Car Emin“ Lovran:

„Nisam upoznata sa programom EPK no uvijek postoji prostor za dodatnu valorizaciju, osobito kulturne baštine kao posebnosti određenoga mjesta, pa tako i ovoga.“

Turistička zajednica općine Lovran:

„„Lovran kao jedno od „susjedstava“ u programu Rijeka 2020. sudjeluje sa jednim drugim projektom o čemu se više može saznati na internetskim stranicama programa, ali potencijala uvijek ima, svakako.“

Ogranak gradske knjižnice i čitaonice „Viktor Car Emin“ Opatija u Lovranu:

„Da, smatram da postoji, svakako bi trebalo. Smatram da je ovaj vid baštine izrazito važan i rijedak i da ga treba popularizirati i približiti širem sloju ljudi.“

Župni ured Lovran:

⁸³ Zaradija-Kiš, A. Lovranski glagoljaški grafiti-posebnost pučkog izričaja // Zbornik Lovranšćine / glavni urednik Igor Eterović. Lovran : Katedra Čakavskog sabora Lovran, 2. 1., 2012. Str. 254.

„Nisam upoznat, no bilo bi poželjno“

Iz odgovora je vidljivo kako pojedini ispitanici smatraju kako postoji prostor i potencijal za dodatnu valorizaciju glagoljskih grafita kao posebnost mjesta i da je to u interesu lokalne zajednice. Također vidimo da je za predstavljanje Lovrana kao susjedstva u programu EPK Rijeka 2020. odabrana druga tema o kojoj se više može saznati sa internetskih stranica, no da potencijala uvijek ima.

7.2.4 Zaključak istraživanja

Iz provedenog istraživanja među predstavnicima navedenih ustanova u Lovranu mogu se potvrditi polazišne pretpostavke. Sve intervjuirane strane upoznate sa postojanjem glagoljskih grafita u Lovranu. Unutar ustanova je prepoznata i valorizirana u skladu sa djelatnošću koje one obavljaju. Također svatko iz pozicije djelatnosti koju obavlja zaključuje kako postoji interes za građu koja je predmet ovoga ispitivanja te kako postoji prostor za dodatnu valorizaciju iste, u smislu efikasnijeg približavanja iste široj javnosti. Isto tako ispitanici smatraju kako je donekle moguće podvući paralelu sa današnjim grafitima te su iznijeli primjere, ali i kako to primjerice učenici ne zaključuju isprva već ih treba navoditi. Iako pojedinci smatraju kako bi u narednom projektu koji čeka Rijeku, EPK Rijeka 2020. , bilo poželjno uključiti ovaj vid hrvatske baštine, iz Turističke se zajednice saznaje da Lovran sudjeluje sa jednim drugim projektom no kako ova tema zasigurno nije isključena u nekom drugom vidu.

8. Zaključak

Akademik Branko Fučić je s neizmjernom strašću i predanošću neumornog istraživača skoro sam s možda nekolicinom entuzijasta korak po korak, crkvu po crkvu, fresku po fresku, grafit po grafit, otkrivao, bilježio, dokumentirao. Danas, zahvaljujući njemu, imamo zabilježeno neprocjenjivo blago koje je fenomen u europskim razmjerima, fenomen u smislu da nigdje na europskom tlu na tako malome području nije zabilježena toliko opsežna produkcija srednjovjekovnog zidnog slikarstva.

Ono što im daje jednu novu dimenziju, što čini mimiku njihova lica, odražava radost, veselje, snagu, srdžbu, tugu, bol, smrt, ponos... jesu grafiti. Oni, ugrebani na meku žbuku po nanosu boje ili kasnije, uparani na koloriranu sliku, dokuda je ruka mogla dosegnuti, odraz su težnje upisivanja sebe u prostor i vrijeme⁸⁴, odraz su impulzivnog trenutka u kojemu je nekoga razjarila slika sama, nečijeg trenutnog emotivnog stanja, žalosti za preminulim, bilježenja strahota, što oskudice i gladi zbog sušnih i nerodnih godina ili propale ljetine, što pomora od epidemija kužnih bolesti. Nude čitav spektar šala i pošalica, britkih komentara kojima u prvome redu, rekli bismo, nije mjesto na crkvenome zidu. No, on je bio njihova knjiga i bilježnica, papir na kojem su vježbali pisati, tajni dnevnik i leksikon, ispovjedaonica, ostavljen nama u nasljeđe da ga čuvamo od zaborava i brinemo o njihovim sudbinama koje i dalje žive u ovome trenutku u vječnosti. I živjet će. Glasovi predaka davno zaboravljenih, minulih vremena, ili, možda ne? Možda ipak upravo suprotno, možda i vremena sadašnjih, trenutnih, obučenih u novo ruho za godine koje dolaze, za sve one ljude koje dolaze, koji će možda tako jednom čuvati i nas, i tragove našeg bivanja na ovom prostoru u ovom trenutku u vremenu.

U ovome je radu dan kratak prikaz istarskog srednjovjekovlja u kojem je stavljen naglasak na zidnu slikovnicu rasutu diljem crkava ovoga područja. Posebno je obrađen Lovran kao srednjovjekovna mikrolokacija i žarište glagoljskih grafita. Crkveni su zidovi pretežno nepismenome puku progovarali slikom, da bi on na te slike potom reagirao i bilježio, slovima, ako ih je znao, slikom ako nije. I tako nam pružio prvorazredne povijesne izvore koji su svjedočanstva pismenosti same, ali i života i svakodnevice na ovim prostorima.

⁸⁴ Čupković, G. Tipovi uvredljivih iskaza s beramskih glagoljskih grafita. // *Fluminensia* : časopis za filološka istraživanja. 25, 2 (2013.) Str. 123.

Literatura

Bauer-Munić, V. Sakralna arhitektura istočno istarskih komuna od XII. do XVIII. stoljeća: prilog spomeničkoj topografiji. Zagreb: Alfa, 2005.

Bistrović, Ž. Kulturno-povijesna važnost crkve Sv. Ivana u Lovranu : prilog problematici srednjovjekovne povijesti Lovrana. // Zbornik Lovranščine / glavni urednik Igor Eterović. Lovran : Katedra Čakavskog sabora Lovran, 1., 2010. Str. 256-279.

Bratulić, J. Leksikon hrvatske glagoljice. Zagreb : Minerva, 1995.

Budak, N. Rižanska skupština, 2008. <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2371> (1.9.2019.)

Čupković, G. Tipovi uvredljivih iskaza s beramskih glagoljskih grafita. // *Fluminensia* : časopis za filološka istraživanja. 25, 2(2013), str. 123-141.

Damjanović, S. Fučičevi Glagoljski natpisi. // Az grišni dijak Branko pridivkom Fučić / urednik Tomislav Galović. Zagreb : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti [etc.], 2011.

Eterović, I., Doričić, R. Medicinski elementi u župnoj crkvi svetog Jurja u Lovranu. // AMHA – Acta medico-historica Adriatica. 10, 2(2012), str. 185-212.

<https://repository.medri.uniri.hr/islandora/object/medri%3A1144/datastream/FILE0/view>
(20.10.2019.)

Fiuman.hr. Rijeka krenula s predstavljanjem kulturnog programa epk u 2020 godini. (10.9.2019.) <https://www.fiuman.hr/rijeka-krenula-s-predstavljanjem-kulturnog-programa-epk-u-2020-godini/> (2.10.2019.)

Fučić, B. Istarske freske. Zagreb : Zora, 1963.

Fučić, B. Vincent iz Kastva. Pazin : Istarsko književno društvo „Juraj Dobrila“, 1992.

Fučić, B. Iz istarske spomeničke baštine. Zagreb : Matica hrvatska, 2006.

Fučić, B. *Terra incognita*. Zagreb : Kršćanska sadašnjost, 1997. Girardi-Jurkić, V. *Povijesni i umjetnički razvoj Istre od IX. do XVII. stoljeća. // Iz riznica umjetnosti Istre / Girardi-Jurkić, V. Pula : Arheološki muzej Istre, 1989.*

Grafomanija. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=23043> (21.10.2019.)

Hrvatski po Rebi : Glagoljica. <https://hrvatskiporebiblog.wordpress.com/izvannastavne-aktivnosti/glagoljaska-druzina/glagoljica/> (9.9.2019.)

Krulić, K. Konzervatorsko-restauratorski radovi na zidnim slikama u crkvi Sv. Jurja u Lovranu // Zbornik Lovranščine / glavni urednik Igor Eterović. Lovran : Katedra Čakavskog sabora. 4. 1., 2016. Str. 235-247.

M.R. Sveti Ćiril i Metod. (05.7.2018.) <http://www.laudato.hr/Duhovnost/Zelite-li-znati-vise/Sveti-Ciril-i-Metod.aspx> (18.9.2019.)

Opačić, Nives. Đakoni i đakonije. (21.1.2016.) <http://www.matica.hr/vijenac/571/akoni-i-akonije-25249/> (20.9.2019.)

Povijesno-umjetnički vodič: Istra Cres Lošinj. Trst : Bruno Fachin Editore, 2004.

REVITAS. <http://revitas.org/hr/> (1.10.2019.)

Stipčević, A. Povijest knjige. Zagreb: Matica hrvatska, 2006.

Spomenici. <http://opcinalovran.hr/index.php/spomenici/> (28.9.2019.)

Upoznajte Lovran. <http://www.tz-lovran.hr/upoznajte.html> (28.9.2019.)

Sanković, I. Lovranska glagolitica i dosadašnja istraženost. // Zbornik Lovranščine / glavni urednik Igor Eterović. Lovran : Katedra Čakavskog sabora, 1. 1., 2010. Str. 291-300.

Zaradija-Kiš, A. Lovranski glagoljaški grafiti-posebnost pučkog izričaja. // Zbornik Lovranščine / glavni urednik Igor Eterović. Lovran : Katedra Čakavskog sabora Lovran, 2. 1., 2012. Str. 239-254.

Zaradija-Kiš, A., Fatović-Ferenčić, S. Bje morja – glagoljski zapis popa Šimuna Grebla iz 1512. godine. // Roč i Roščina / urednik Božo Jakovljević. Pazin : „Josip Turčinović“, 2007. Str. 65-77.

Žagar, M. Lovranski glagoljski abecedariji // Zbornik Lovranščine / glavni urednik Igor Eterović. Lovran : Katedra Čakavskog sabora Lovran, 3. 1., 2014. Str. 67-76.

Žubrinić, D. Hrvatski glagoljaški nadpisi otkriveni nakon 1982. 2017. <http://www.croatianhistory.net/etf/glef.html#lovran> (28.9.2019.)

Žubrinić, D. Mala enciklopedija hrvatske glagoljice. 2004. <http://www.croatianhistory.net/etf/lex.html> (19.9.2019.)

Prilozi

Slika 1. Usporedni prikaz „Krštenja Kristovog“. Grafički list broj 9 iz Biblie Pauperum (lijevo) prema kojem je naslikano Kristovo krštenje u crkvi Sv. Marije na Škrilinama kraj Berma (desno)

Izvor: Fučić, B. Vincent iz Kastva. Pazin : Istarsko književno društvo „Juraj Dobrila“, 1992. Str. 126.

Slika 2. Hrvatska glagoljica

Izvor: Žubrinić, D. Mala enciklopedija hrvatske glagoljice. 2004.
<http://www.croatianhistory.net/etf/lex.html> (19.9.2019.)

Slika 3. Lokaliteti sa glagoljskim spomenicima, od XI. do XVI. stoljeća

Izvor: Fučić, B. Iz istarske spomeničke baštine. Zagreb : Matica hrvatska, 2006. Str. 250.-253.

Slika 4. Grafit sa prikazom jedrenjaka, Barban XV. st.

Izvor: Fučić, B. Terra incognita. Zagreb : Kršćanska sadašnjost, 1997. Str. 162.

Slika 5. Grafit s prikazom popa glagoljaša XV.-XVI.st.

Izvor: Fučić, B. Terra incognita. Zagreb : Kršćanska sadašnjost, 1997. Str. 161.

Slika 6.. Barbanski kaštel, grafit iz crkve sv. Antuna u Barbanu, XV. stoljeće

Izvor: Fučić, B. Terra incognita. Zagreb : Kršćanska sadašnjost, 1997. Str. 159.

Slika 7. Grafit iz crkve sv. Ivana u Lovranu, XIV. st.

Izvor: Žubrinić, D. Hrvatski glagoljaški nadpisi otkriveni nakon 1982. 2017.
<http://www.croatianhistory.net/etf/glf.html#lovran> (28.9.2019.)

Slika 8. Potpuni glagoljski abecedarij

Foto: Mihovilić, I. 30.9.2019.

Slika 9. Nepotpuni glagoljski abecedarij

Foto: Mihovilić, I. 30.9.2019.

Istarski glagoljski grafiti

valorizacija prošlosti u sadašnjosti

Sažetak

Rad govori o važnosti glagoljskih grafita kao najstarijeg svjedočanstva pismenosti na području Istre, ali i Hrvatske uopće. Glagoljski grafiti, za razliku od drugog dijela naše epigrafske građe, glagoljskih natpisa, svjedoci su one tiše, suptilnije povijesti, nenamjerne, impulzivne koji nam nude svakodnevicu srednjovjekovnog stanovnika ovih krajeva na dlanu. Tim više što su ugrebani na zidove crkava i seoskih kapela diljem ovoga kraja, u sakralnom ambijentu na slikama svetaca i prizorima iz Biblije siromaha, čime je svetome utisnuto svjetovno, vječnome trenutno. Osobit je naglasak stavljen na Lovran kao mikrolokaciju koji sa svoja 3 sakralna objekta u kojima su nađeni glagoljski grafiti zauzima istaknuto mjesto na glagoljaškoj karti Hrvatske.

Ključne riječi: glagoljski grafiti, Lovran, Biblia pauperum, Istarske freske

Istrian glagolitic graffiti

valorization of the past in the present

Summary

The paper deals with the importance of Glagolitic graffiti as the oldest testimony of literacy in the area of Istria, but also of Croatia in general. The Glagolitic graffiti, unlike the other part of our epigraphic material, the Glagolitic inscriptions, are witnesses of a quieter, more subtle history, unintentional, impulsive, which offer us the everyday life of a medieval inhabitant of these parts in the palm of our hand. Moreover, they are scratched on the walls of churches and village chapels all over this region, in a sacred setting on the pictures of saints and scenes from the Bible of the poor, thus making the mundane imprint on the saint, present in eternal. Particular emphasis is placed on Lovran as a microlocation which, with its 3 sacral objects in which Glagolitic graffiti was found, occupies a prominent place on the Glagolitic map of Croatia.

Key words: glagolitic grafitti, Lovran, Biblia pauperum, Istrian frescos